

ระบบไพร่เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์

สังคมไทยภายหลังการเสียดกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ อยู่ในสภาวะที่ประสบปัญหาหลายด้านพร้อม ๆ กัน ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ ความอดอยากของราษฎร การขาดแคลนกำลังคน ความแตกแยกทางการเมือง ตลอดจนภัยคุกคามจากพม่า ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๒๕) จำเป็นต้องเร่งแก้ปัญหาเหล่านี้เพื่อรวบรวมกำลังคน และสร้างความมั่นคงให้อาณาจักร การแก้ปัญหาเริ่มจากการพระราชทานข้าวแก่ขุนนาง และราษฎร เพื่อขจัดความอดอยาก^๑ พร้อมกับโปรดให้เพิ่มผลผลิตทางการเกษตรด้วยการทำนาปรังซึ่งเป็นนาออกฤดูและขยายพื้นที่นาเพิ่มขึ้นโดยการปรับที่สวนนอกกำแพงเมืองให้เป็นทุ่งนา^๒ นับเป็นการเตรียมเสบียงอาหารเพื่อบรรเทาความอดอยากในระยะยาว ในขณะเดียวกันก็มีการกวาดล้างค่านรักษาความปลอดภัยให้แก่ชีวิตและทรัพย์สิน เห็นได้จากกฎหมายที่ตราขึ้นใหม่ระบุบทลงโทษผู้กระทำความผิดในกรณีดังกล่าวอย่างรุนแรง^๓ เป็นการ

^๑ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๕, "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)" (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๒๙.

^๒ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๑๒ - ๒๔๕๓ ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒), หน้า ๖ - ๗.

^๓กรมศิลปากร, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา..., หน้า ๒๐๙.

รักษาความสงบสุขของราษฎร นอกจากนี้ยังมีการบำรุงขวัญโดยมีพระบรมราชโองการให้เทพารักษ์กำจัดปีศาจที่มาสร้างความทุกข์ยากให้ราษฎร^๑ ประกาศฉบับนี้แสดงถึงความพยายามจะทำให้ราษฎร เกิดความเชื่อมั่นในพระองค์ว่ามีบุญญาบารมีมากพอจะชจัดความทุกข์ยากได้ และการแก้ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ก็เป็นเครื่องมือในการชักชวนผู้คนที่ยังหลบซ่อนอยู่ตามป่าดงใหญ่ให้กลับเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เพิ่มพูนกำลังคนให้แก่อาณาจักร สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงใช้วิธีทำสงครามเพื่อเพิ่มพูนกำลังคนในเวลาอันรวดเร็วด้วยการปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ที่ยังตั้งตัวเป็นอิสระ^๒ ทำให้ได้กำลังคนเพิ่มมากขึ้น และระบบไพร่ก็ได้รับการรื้อฟื้นมาใช้เพื่อควบคุมและจัดสรรกำลังคนที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์แก่อาณาจักร

การรื้อฟื้นระบบไพร่มาใช้ปฏิบัติน่าจะเริ่มตั้งแต่ต้นรัชกาล เพราะระบบดังกล่าวเป็นทั้งระบบควบคุมกำลังคน และระบบบริหารราชการ ระบบไพร่สมัยธนบุรีคงจะมีพื้นฐานมาจากระบบไพร่สมัยอยุธยา แต่มีกฎเกณฑ์บางประการที่เข้มงวดขึ้น กล่าวคือ ในสมัยอยุธยาการสักหมายหมู่เดิมมิได้กระทำทุกกรมกอง มีเพียงบางกรมเท่านั้นที่สักทองมือเล็กในสังกัด ได้แก่ กรมรักษาพระองค์ กับกรมล้อมพระราชวังซึ่งเป็นคนใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ การสักหมายหมู่ที่กระทำต่อ

ศูนย์วิทยพัทยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ หจข., สบ. ๔/๘ เบ็ดเตล็ด (พ.ศ. ๒๔๔๑ - ๒๔๔๔).

^๒ เริ่มจากการปราบชุมนุมกรมหมื่นเทพพิพิธ (พ.ศ. ๒๓๑๑) ชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช (พ.ศ. ๒๓๑๒) ชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก (พ.ศ. ๒๔๑๓) และชุมนุมเจ้าพระฝาง (พ.ศ. ๒๔๑๓) ฎรายละเอียดใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕, "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี...", หน้า ๓๓ - ๓๗ และ

เลขทุกกรมกองนั้น เริ่มขึ้นในสมัยธนบุรี^๑ พระราชพงศาวดารระบุว่าใน พ.ศ. ๒๓๑๖ โปรคให้สักทองมือหมายหมู่ เลขไพร่หลวง เลขสังกัดพรรค และ เลขหัวเมือง พร้อมกับส่งบัญชีทะเบียนทางว่าวจำนวนเลขตอกรมพระสุรัสวดี^๒ การสักเลขครั้งนี้ มีกฎหมายซึ่งประกาศใช้ในปีถัดมาระบุว่าให้สักชื่อเมือง กับชื่อมูลนายไว้ที่ข้อมือไพร่^๓ เป็นความพยายามที่จะชักขวางไพร่มิให้หลบหนีเพราะ เคนั้นหลักฐานที่บ่งบอกความเป็นไพร่ของคนส่วนมากอยู่ที่ทะเบียนทางว่าวเท่านั้น แต่นับจาก พ.ศ. ๒๓๑๖ เป็นต้นไป สิ่งที่บอกความเป็นไพร่จะติดอยู่ที่ตัวไพร่ แม้ว่าไพร่จะหลบหนีทางราชการก็สามารถติดตามตัวได้สะดวกกว่าเดิม นอกจากนี้ยังกำหนดโทษของผู้ปลอมแปลงเหล็กสัก หรือขโมยเหล็กสักของหลวงไปใช้ถึงขั้นประหารชีวิตทั้งโคตร^๔ คงจะต้องการแก้ปัญหาที่เคยมีมาแต่สมัยอยุธยา คือ เจ้าเมืองกับกรมการจะรับผิดชอบการสักเลข โดยใช้ตราหรือเหล็กสักซึ่งส่งไปจากเมืองหลวง^๕ การฉ้อราษฎ์

^๑ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ จ.ศ. ๑๒๓๖ เลขที่ ๑๓.๑๕๓/๑๒ เรื่องประกาศปรึกษาการ เลิกทาส และบ่อนเบี้ย.

^๒ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (นครหลวง: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖), ๒: ๓๖๓.

^๓ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเกา มาตรา ๓๘," หน้า ๕๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^๕ บุญรอด แก้วกัณหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑)" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๑๔๕.

บังหลวงอาจเกิดขึ้นไค้ตาเจาเมืองกับกรมการภูเห็นเป็นใจควย การลักเลกใน พ.ศ. ๒๓๑๖ จึงพยายามแก้ไขขอบปรองดองกล่าว เพื่อจะได้เกณฑ์คนมาใช้ ราชการทั้งคานพื้นฟูบูรณะอาณาจักร^๑ และเตรียมทำสงครามไม่ว่าจะเป็นกับ อาณาจักรใกล้เคียง หรือการปราบปรามความไม่สงบภายใน^๒ แม้จะไม่มีหลักฐาน ที่ระบุแน่ชัดว่าระยะเวลาในการเข้าเวรรับราชการของไพร่สมัชนนบุรีเป็นเช่นไร แต่อาจพิจารณาไค้ความน่าจะเป็นปีละ ๖ เดือนเหมือนสมัยอยุธยา

หลักฐานเกี่ยวกับรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแม้จะมีน้อย แต่ก็ ปรากฏชัดความีการรื้อฟื้นระบบไพร่มาใช้ ระบบไพร่สมัชนนบุรีคงจะสืบทอดมาจาก

^๑ เชน กอสร้างพระนคร และเป็นขบวนคุ่มกันเวลาขุนนางหัวเมือง เดินทางกลับหลังจากมาราชการที่ชนบุรี คุรายละเอียคใน จดหมายเหตุความ ทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๘๑) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๖๓) (นครหลวง : องค์การคาคของคุรุสภา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๓๓.

^๒ ตัวอย่างคือ การปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ กับ การปราบปรามกรณีจ่าจาด ภายใน เชน กรณีหาคา วัคชรนิกราช กับเมืองมือคาง วัคสังขจาย ในอยุธยา ไค้อ้างตัวเป็นผู้วิเศษ แสวงหาทรัพย์สินเงินทองจากผู้ที่เลื่อมใสศรัทธา ซึ่งมีทั้ง ขุนนาง ข้าราชการฝ่ายใน ผู้รักษาเมือง ตลอดจนกรมการเมืองพระนครศรีอยุธยา ควย กรณีนี้โปรดไ้พระเจาลูกยาเซอ เจ้าฟ้ากรมหมื่นอินทรพิทักษ์นำกำลังไป จับกุมพวกมหาคามาตงโทษ และตอนปลายรัชกาลก็เกิดกบฏพระยาสรรรค์ที่ชนบุรี มี การแยงคิงอำนาจถึงชั้นสงครามกลางเมือง คุเรื่องไค้วกัน, หน้า ๙ - ๙ และ ๑๔ - ๑๖.

ระบบไพร่สมัยอยุธยา ซึ่งเป็นแบบแผนที่ทั้งผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองคุ้นเคยอยู่แล้ว และได้รับการปรับปรุงแก้ไขกฎเกณฑ์บางประการให้รัดกุมกว่าเดิมเพื่อให้ระบบนี้มีประสิทธิภาพดีขึ้น ระบบไพร่สมัยธนบุรีนับเป็นรากฐานของระบบไพร่สมัยต่อมา เพราะการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นการย้ายศูนย์กลางของอำนาจการปกครองจากธนบุรีมาที่กรุงเทพฯ โดยมิได้เปลี่ยนโครงสร้างทางสังคม หรือรูปแบบการบริหารราชการไปจากเดิม

ระบบไพร่ เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๔๙)

ปัญหาสำคัญที่สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงเผชิญอยู่ คือการขาดแคลนกำลังคน ในขณะที่เดียวกันก็ต้องการแรงงานจำนวนมากมาช่วยราชการ เพราะต้องก่อสร้างพระนครใหม่ ต้องจัดการป้องกันทางยุทธศาสตร์ เช่น ทำกำแพง ป้อม และซุกตูกอง นอกจากนี้ยังต้องการกำลังรบเพื่อเตรียมทำสงคราม^๑ ระบบไพร่

^๑อาจกล่าวได้ว่าตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก อยู่ในภาวะสงคราม กล่าวคือ มีสงครามกับพม่า ๙ ครั้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘, ๒๓๒๙, ๒๓๓๐ (ปีนี้มี ๒ ครั้ง), ๒๓๓๖, ๒๓๔๐ และ ๒๓๔๕ สงครามครั้งสำคัญได้แก่คราวที่พระเจ้ากรุงยทพมาถึง ๘ ทัพในปี ๒๓๒๘ และคราวรบพม่าที่ท่าดินแดงในปี ๒๓๒๙ นอกจากนี้ยังมีการเกณฑ์ทัพไปตีหัวเมืองต่าง ๆ เช่น ตีเชียงรุ่งกับเชียงตุงใน พ.ศ. ๒๓๔๙ และมีความวุ่นวายภายใน เช่น กรณีบาดหมางระหว่างวังหลวงกับวังหน้าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ ถึงขั้นเกณฑ์คนและอาวุธขึ้นประจำการ เตรียมพร้อมจนเกือบจะกลายเป็นสงครามกลางเมือง ตลอดจนการกบฏต่าง ๆ อย่างกบฏเถรใหญ่หรือกบฏมัจฉิตคอนันต์รัชกาล และกบฏหม่อมดำควน กับหม่อมอินทศิโน ใน พ.ศ. ๒๓๔๖ กระจายละเอียดจาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๕๒ - ๖๕๐. และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๒๕๕ - ๒๕๗.

จึงมีบทบาทสำคัญในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนมาใช้งานตามความเหมาะสม และความจำเป็นของสังคมสมัยนี้

ความพยายามจักระเบียบและวางกฎเกณฑ์ของระบบไพร่ปรากฏอย่างชัดเจนในกฎหมายตราสามดวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๒) โปรดให้ชำระขึ้นเพื่อให้เป็นบรรทัดฐานในการพิจารณาพิพากษาคดีความต่าง ๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๙ โดยนำกฎหมายเดิมในหอหลวงมาตรวจสอบชำระแก้ไขเพิ่มเติม จัดหมวดหมู่และคัดลอกฉบับที่ชำระแล้วประทับตราสามดวงเป็นสำคัญ ระบบไพร่ที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงอาจจะต่างไปจากที่ใช้ปฏิบัติอยู่ในสังคม เพราะกฎหมายมีข้อจำกัดที่ไม่สามารถสะท้อนภาพทุกด้านของสังคมที่เป็นอยู่ได้ การศึกษาสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ผ่านกฎหมายจึงเป็นการมองจากหลักฐานฝ่ายผู้ปกครอง แต่กฎหมายตราสามดวงก็เป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งของสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มีส่วนสำคัญในการสะท้อนปัญหาที่สร้างความกระทบกระเทือนต่อผู้ปกครอง^๒ ตลอดจนความพยายามของผู้ปกครองในการแก้ไขปัญหา

^๑ต้นฉบับเก็บไว้ที่ห้องเครื่อง หอหลวง และศาลหลวงแห่งละฉบับ ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "ประกาศพระราชปรารภ," หน้า ๔ - ๖. กฎหมายที่ประกาศเพิ่มเติมภายหลังจะแยกหมวดหมู่ไว้ต่างหาก เช่น พระราชบัญญัติกฎหมายพระสงฆ์ และพระราชกำหนดใหม่ ดู ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และ วิมลพงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๔) (นครหลวง: มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๓.

^๒เช่น ปัญหาไพร่หนี้ ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๒," หน้า ๒๔๐ - ๒๔๑. และเรื่องมุลนายเบียดบังไพร่ไว้ใช้ส่วนตัว ดูเรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๒๑," หน้า ๒๗๐ - ๒๗๒.

ดังกล่าว ดังนั้นระบบไพร่ที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงจึง เป็นแบบแผนในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนตามความประสงค์ของผู้ปกครอง เป็นระบบที่ผู้ปกครองต้องการสถาปนาขึ้นพร้อมกับการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ และอาศัยคนเฝ้าจากระบบไพร่สมัยอยุธยา และธนบุรี จะเห็นได้ว่ากฎหมายตราสามดวงกำหนดให้ราษฎรทุกคนต้องมีสังกัดขึ้นต่อมูลนาย หรือกรมกองต่าง ๆ โดยเริ่มแบ่งสังกัดตั้งแต่นั้นอายุได้ ๕ ปีขึ้นไป^๑ และกฎหมายยังกำหนดสิทธิตลอดจนหน้าที่ความรับผิดชอบของบุคคลต่างไปตามสถานะและระดับศักดินา ดังนั้นระบบไพร่สมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์จึงยังอาศัยศักดินาเป็นเครื่องแบ่งชนชั้นของคนในสังคม และใช้ระบบกรมกองที่คุมคนเป็นระบบบริหารราชการ

การแบ่งชนชั้นตามระบบไพร่

คนในระบบไพร่อาจแบ่งอย่างกว้าง ๆ ได้เป็น ๒ ชั้น กล่าวคือ ผู้ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนหมายถึงมูลนาย กับผู้ที่ขึ้นสังกัดอยู่ภายใต้ความควบคุมของมูลนาย อันได้แก่ไพร่กับทาส การใช้ศักดินาเป็นเครื่องกำหนดสิทธิหน้าที่และสถานะของคนในระบบไพร่จะทำให้เห็นว่าไพร่และทาสมีสถานะต่างกัน ทาสจะมีฐานะเสมือนทรัพย์สินส่วนตัวของนายเงิน การโอนหรือขายถือเป็นสิทธิอย่างเต็มที่ของนายเงิน^๒ เมื่อนายเงินถึงแก่กรรมทาสจะเป็นทรัพย์สินประเภทหนึ่งเหมือนกับที่ดินหรือเงินทองซึ่งจะตกทอดเป็นของทายาทผู้รับมรดกได้^๓ ต่างไปจาก

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานฉนแฉก มาตรา ๒," หน้า ๑๓.

^๒เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการทาส มาตรา ๓," หน้า ๒๔๔.

^๓กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, "พระไอยการลักษณมรดก มาตรา ๓," หน้า ๒๕ - ๒๖.

ไพร่ซึ่งมิใช่ทรัพย์สินส่วนตัวของมูลนาย การทำทะเบียนเลขจะแยกไพร่กับทาสออกต่างหากจากกัน และถ้ามูลนายถึงแก่กรรมไพร่จะถูกโอนมาเป็นของหลวง^๑ อย่างไรก็ดี ทาสกับไพร่ในทางปฏิบัติแล้วคงจะปะปนกัน ทำงานคล้ายกัน ทาสที่พ้นจากความ เป็นทาสไม่ว่าจะเป็นเพราะได้ตัวเองได้ หรือได้รับการปลดปล่อยด้วยเหตุใด ๆ จะต้องถูกจัดเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกับมูลนายตามกรมกองแห่งใดแห่งหนึ่ง ในทางกลับกัน ไพร่ที่ประสบปัญหา โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีความผิดเคืองในทางเศรษฐกิจ ก็จะขายตัวเป็นทาส จนต้องมีการออกกฎหมายหลายฉบับห้ามไพร่ขายตัวเป็นทาส^๒ แสดงให้เห็นว่าในทางปฏิบัติแล้วไพร่และทาสอาจจะสับเปลี่ยนสถานะกันได้ตลอดเวลา เมื่อจะพิจารณาถึงการแบ่งชั้นของคนตามระบบไพร่แล้ว จำเป็นต้องกล่าวพาดพิงถึงทาสด้วย ดังนั้นระบบไพร่ในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์จึงอาจแบ่งคนออกได้เป็น ๓ ชั้น คือ มูลนาย ไพร่ และทาส

มูลนาย

มูลนาย หรือ นาย โดยทั่วไปหมายถึงผู้ที่ได้รับมอบหมายให้ควบคุมและบังคับบัญชากำลังคนที่เป็นไพร่^๓ มูลนายจะมีลำดับชั้น เริ่มจากระดับชั้นผู้น้อยที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของมูลนายซึ่งมีระดับความรับผิดชอบสูงกว่า แต่อยู่ที่การควบคุมของขุนนางหรือเจ้านายอีกทอดหนึ่ง มูลนายในระดับสูงสุดอยู่เหนือกว่ามูลนายทั้งปวงก็คือพระมหากษัตริย์ พระราชอำนาจจะแผ่จากยอดของสังคม ลงมาถึงไพร่ที่เป็นฐาน

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ เช่น พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๑๓๘ และ พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๔.

^๓ ความหมายของคำว่า "นาย" จาก อักษรวิธานศัพท์ของหมอบรัดเลย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔), หน้า ๓๕๕.

ของสังคมได้โดยผ่านการส่งทอดตามลำดับชั้นของมูลนาย มูลนายเป็นกลุ่มผู้ปกครอง ซึ่งมีจำนวนไม่มาก แต่ทำหน้าที่ควบคุมไพร่ที่มีจำนวนมากกว่าหลายสิบหลายร้อยเท่า ตำแหน่งหน้าที่ บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม ตลอดจนศักดินาของมูลนายมีปรากฏอย่างละเอียด โดยแยกตามกรมกอง อยู่ใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" และ "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ของกฎหมายตราสามดวง เริ่มจากพระมหากษัตริย์ผู้อยู่นอกเหนือการแบ่งศักดินา เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ ซึ่งมีศักดินาสถลันลงมาเป็นลำดับ จนถึงข้าราชการชั้นผู้น้อยระดับพวกข้างเลว และเลว ในกรมที่ถือศักดินา ๓๐ ถึง ๕๐ เมื่อพิจารณาศักดินาของมูลนายแล้วอาจแบ่งมูลนายออกได้เป็น ๒ พวก คือ

๑. มูลนายโดยกำเนิด หมายถึง ผู้ที่อยู่ในสถานะมูลนายมาตั้งแต่กำเนิด ส่วนอำนาจในการควบคุมกำลังคนได้รับพระราชทานภายหลัง มูลนายประเภทนี้ได้แก่
- /เจ้านาย

ตำแหน่งข้างเลว หรือเลว ในกรมน่าจะหมายถึงข้างทั่วไป มิใช่ข้างฝีมือที่มีความชำนาญเฉพาะอย่าง หรือข้าราชการที่ทำหน้าที่ทั่วไปในกรม ไม่มีหน้าที่เฉพาะ ความรับผิดชอบมีไม่มาก ศักดินาของข้าราชการพวกนี้ต่างกันออกไป เช่น เลวในกรมภูษามาลาถือศักดินา ๑๐๐ เลวในกรมธรรมการถือศักดินา ๕๐ ส่วนพนักงานมีพายุเลวถือศักดินา ๓๐ คุุรายละเอียดใน Yoneo Ishii, Osamu Akagi and Shigeharu Tanabe, An Index of Officials in Traditional Thai Governments, vol. 1 part 1 : The Law of Civil Hierachy and the Law of Military and Provincial Hierachies (Kyoto: Center for Southeast Asian Studies, Kyoto University, 1974), pp. 75 - 76.

โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้านายที่เป็นพระเจ้าลูกเธอ และ พระเจ้าหลานเธอของพระมหากษัตริย์ แม้ว่ามูลนายเหล่านี้อาจจะไม่ได้รับราชการ แต่สิทธิและผลประโยชน์ต่าง ๆ จะคงอยู่ไปจนตลอดชีวิต นอกจากพระมหากษัตริย์จะมีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" ระบุถึงศักดินาของมูลนายโดยกำเนิดไว้ดังนี้คือ สมเด็จพระอนุชาธิราชถือศักดินา ๒๐,๐๐๐ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอถือศักดินา ๑๕,๐๐๐ พระอนุชาถือศักดินา ๗,๐๐๐ พระเจ้าลูกเธอกับสมเด็จพระเจ้าหลานเธอถือศักดินา ๖,๐๐๐ พระเจ้าหลานเธอถือศักดินา ๔,๐๐๐ และหม่อมเจ้าถือศักดินา ๑,๕๐๐^๑ อาจกล่าวได้ว่ามูลนายโดยกำเนิดคือเชื้อพระวงศ์ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังมีหม่อมราชวงศ์ถือศักดินา ๕๐๐^๒ ซึ่งอาจนับเป็นมูลนายโดยกำเนิดได้เช่นกัน กฎมณเฑียรบาลได้กล่าวถึงเครื่องยศและพาหนะของผู้มีศักดิ์ สำหรับมูลนายโดยกำเนิดที่มีศักดินาสูง ๆ กฎหมายกำหนดว่า "...บันคาศักดินา ๑๐๐๐๐ ในเมืองซึ่งยั่วกันซึ่งหุ้มผ้าขาว

กฎหมายยังระบุอีกว่าตั้งแต่ตำแหน่งสมเด็จพระอนุชาธิราชจนถึงพระเจ้าหลานเธอ นั้นเมื่อมีความผิดให้เขียนที่จำขังได้ เจ้านายเหล่านี้ได้รับราชการหรือได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรมแล้ว ศักดินาจะสูงขึ้น เช่น สมเด็จพระอนุชาธิราชทรงกรมจะถือศักดินา ๕๐,๐๐๐ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงกรมศักดินาจะเป็น ๔๐,๐๐๐ คุรรายละเอียดยกใน Ibid., pp. 116 - 118. และกฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา ๒," หน้า ๒๑๔ - ๒๒๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา ๓," หน้า ๒๒๐.

บันดาคักคินา ๑๐๐๐๐ หัวเมืองที่คานหามเกาอีกกันชิงหุ่มย้าชาว..."^๑ ส่วนผู้ถือ
 คักคินา ๕๐๐๐ ในหัวเมืองที่ยัวมีร่มทงยู และผู้ถือคักคินา ๓๐๐๐ จะชียาน^๒ เป็น
 เครื่องแสดงความเป็นมุลนาย เป็นลิตีที่ไ้รับมาแต่กำเนิก และถ้ามุลนายเหล่านี้
 มารับราชการ ก็ยังมีโอกาสเพิ่มพูนยศศักดิ์ อำนาจ ตลอดจนคักคินาตามความ
 สำคัญของตำแหน่งหน้าที่ และตามพระบรมราชโองการ

๒. มุลนายโดยตำแหน่ง หมายถึงผู้ที่ เป็นหรือมิได้เป็นมุลนายโดย
 กำเนิกก็ได้ แต่เขามารับราชการจึงได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่เป็นมุลนาย
 ควบคุมไพร่ตามอำนาจความรับผิดชอบของตำแหน่งที่ตนดำรงอยู่ มุลนายโดย
 ตำแหน่งที่มีความสำคัญและมีอำนาจมากที่สุด คือ พระมหากษัตริย์ผู้มีคักคินาไม่
 จำกัด^๓ คักคินา ลิตี อำนาจหน้าที่ ความรับผิดชอบ ตลอดจนผลประโยชน์ที่ได้รับ
 เป็นของตำแหน่งที่ดำรงอยู่โดยเฉพาะ บุคคลใดที่มาดำรงตำแหน่งดังกล่าวก็จะ
 ได้รับความสำคัญและมีความรับผิดชอบเพิ่มขึ้นอยู่กับตำแหน่งมิใช่ที่ตัวบุคคล
 อย่างเดียวเหมือนมุลนายโดยกำเนิก นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว มุลนายโดย
 ตำแหน่งประกอบด้วย กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้านายที่ทรงกรม หรือที่
 รับราชการ ขุนนางข้าราชการทั้งระดับสูงและระดับล่าง คักคินาของมุลนายโดย

^๑ เรื่องเดียวกัน, "กฎมณเฑียรบาล มาตรา ๘," หน้า ๗๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ Akin Rabibhadana, "Clientship and Class Structure in the Early Bangkok Period," in Change and Persistence in Thai Society, eds. G. William Skinner and A. Thomas Kirsch (Ithaca: Cornell University Press, 1975), p. 124.

ตำแหน่งอยู่ระหว่าง ๓๐ จนถึงศักราชอันไม่จำกัดของพระมหากษัตริย์ ซึ่งกำหนดทางกฎหมายบางประการได้สร้างความแตกต่างให้มุลนายประเภทนี้ ขึ้นอยู่กับความสูงต่ำของศักราช จึงอาจแบ่งมุลนายโดยตำแหน่งออกเป็น ๒ ชั้นด้วยกัน คือ

ก. มุลนายระดับสูง หมายถึงผู้ที่ถือศักราชตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไป ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนางข้าราชการในระดับสูง เช่น กรมพระราชวัง-บวรสถานมงคล สมุหนายก สมุหพระกระลาโหม จตุสดมภ์ เจ้ากรม ปลัดกรม และข้าราชการฝ่ายในบางตำแหน่ง ทำหน้าที่ฝ่ายบริหาร บังคับบัญชากรมกองต่าง ๆ หรือมีฉันทนาก็เป็นข้าราชการสำนักอย่างพวกพระพี่เลี้ยง กับมหาดเล็ก มุลนายระดับสูงได้รับการแต่งตั้งโดยตรงจากพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้ต้องผ่านการเห็นชอบของเจ้านายหรือขุนนาง ซึ่งจะเป็นผู้นำความขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อทรงพระกรุณาแต่งตั้งบุคคลใดขึ้นเป็นมุลนายในระดับนี้"

การถวายตัวเพื่อทำราชการมีขั้นตอนมากมายคือ ผู้จะถวายตัวต้องประกอบด้วยวุฒิ ๔ กับอธิบดี ๔ กล่าวโดยสรุปแล้วหมายความว่าของสืบเชื้อสายจากตระกูลที่เคยเป็นขุนนางมาหลายชั่วคน มีอายุตั้งแต่ ๓๑ ปีขึ้นไป มีความรู้ความสามารถทางราชการ รู้จักแก้ปัญหาในการบริหารราชการ รู้จักปฏิบัติตนให้เป็นที่ยอมรับของพระมหากษัตริย์ มีความหมั่นเพียรทำางาน มีจิตใจกล้าหาญในการรบ และมีความรอบรู้สามารถตัดสินใจอย่างยุติธรรม ผู้ที่มีคุณสมบัติดังกล่าวครบถ้วนจะต้องให้อัครมหาเสนาบดี หรือจตุสดมภ์นำความขึ้นกราบบังคมทูล เมื่อไปรคให้แต่งตั้งเป็นขุนนางข้าราชการแล้วจึงจะเป็นได้ ฎรายละเอียดใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเกา มาตรา ๕๐," หน้า ๑๔๔ - ๑๕๐. ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกประสมปัญหาขาดแคลนกำลังคน ขุนนาง ข้าราชการ ก็ขาดแคลนเช่นกัน จึงมีการนำผู้ที่ขอสมัครทำราชการ หรือผู้ที่มีผู้ถวายมาขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อทรงพระกรุณาแต่งตั้งเป็นข้าราชการ โดยมีใคเขม่งวคกับคุณสมบัติข้างตน อาศัยผ่านความเห็นชอบของผู้นำความขึ้นกราบบังคมทูลเท่านั้น ดูเรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๓๔," หน้า ๓๔๖ - ๓๔๗.

การที่มุลนายระดับสูงได้รับการแต่งตั้งจากองค์พระมหากษัตริย์ ทำให้มีสิทธิพิเศษบางประการ กล่าวคือ มีสิทธิเข้าเฝ้าเวลาที่พระมหากษัตริย์ทรงว่าราชการ มีสิทธิได้รับพระราชทานบำเหน็จบำนาญ^๑ ตำแหน่ง ยศ กับราชทินนาม เป็นสิ่งที่ได้รับพระราชทานมา ดังนั้นสำหรับข้าราชการที่มีศักดิ์สูงกว่า ๔๐๐ ต้องเรียกชื่อตามราชทินนามที่ได้รับพระราชทาน^๒ ผู้ใดเจรจาหาบ่าวค้าต่อผู้ที่ถือศักดิ์ตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไปจะได้รับโทษหนัก คือจะถูก "...ทวน ๕๐ ที แล้วให้ตัดปาก อย่าให้คุยเบี่ยงหย่างกันสืบไป..."^๓ แสดงถึงความสำคัญของมุลนายเทียบเป็น

ระดับสูง เวลาเมื่อมีความ ฎหมายห้ามมุลนายระดับสูงว่าตัวเอง และให้แต่งตั้งทนายว่าความหรือแก้ต่างแทนตัว^๔ ทนายของมุลนายระดับสูงมิได้ใช้เฉพาะ

^๑ บำเหน็จหมายถึง สิ่งของ เงินทอง ตลอดจนผู้คนที่พระราชทานตอบแทน ความดีความชอบเฉพาะคราว ส่วนบำนาญคือ สิ่งของ เงินทอง หรือผู้คนที่ได้รับพระราชทานเนื่องจากทำงานดีมาเป็นเวลานาน ดู ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ศักดิ์นา-กับพัฒนาการของสังคมไทย (กรุงเทพมหานคร: นำอักษรการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๗๖.

^๒ กรณีที่ได้รับพระราชทานราชทินนามใหม่ ระยะ ๒ - ๓ เดือนแรกถือว่ายังไม่ทราบกันทั่ว อนุญาตให้เรียกชื่อเดิมได้ พ้น ๓ เดือนไปแล้วผู้ใดยังเรียกชื่อเดิมจะถูกปรับใหม่ตามศักดิ์ ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๑๔๐," หน้า ๑๐๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, "พระราชบัญญัติ มาตรา ๑๖," หน้า ๒๘๐.

^๔ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการลักษณะตราการ มาตรา ๕๒," หน้า ๑๗๑.

ว่าความในศาล แต่คงจะให้ทำงานส่วนตัวด้วย เรียกว่าเป็น เสมียนนาย^๑ สิทธิพิเศษบางประการก็รวมไปถึงครอบครัวของมุลนายระดับสูงด้วย กล่าวคือ ลูกของผู้ที่ถือศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไปทุกคน จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกสักเป็นไพร่^๒ อาจจะเป็นการ เปิดโอกาสให้ลูกของมุลนายระดับสูง เข้ามาถวายตัวรับราชการ สืบทอดความเป็นมุลนายต่อไป สิทธิดังกล่าวนี้ไม่ปรากฏว่าคุ้มครองไปถึงหลาน ถ้าลูกของมุลนายระดับสูงมิได้ถวายตัว ลูกของตนก็คงจะถูกจัดเป็นไพร่ใช้ในราชการ

มุลนายระดับสูงทำหน้าที่บริหารราชการต่างพระเนตรพระกรรณ มีสิทธิแต่งตั้งขุนหมื่นมาช่วยราชการได้ แต่ต้องกราบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบ^๓ จึงอาจกล่าวได้ว่า มุลนายระดับสูงคือผู้แต่งตั้งมุลนายระดับล่าง แม้ว่ามุลนายระดับสูงจะได้รับสิทธิพิเศษหลายประการ แต่ถ้ามองจากความผิดกฎหมาย จะระบุโทษอย่างหนักโดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีกบฏ แสดงว่ามุลนายระดับสูงมีโอกาสและอำนาจมากพอจะทำนายพระราชอำนาจ หรือแย่งชิงราชสมบัติได้ พระมหากษัตริย์จึงทรงระแวงและพยายามติดตามความเคลื่อนไหวของมุลนายพวกนี้ กฎหมายหลายมาตราสะท้อนปัญหาดังกล่าวอย่างชัดเจน เช่น ผู้ใดแอบเจรจาชูชบกันขณะเข้าเฝ้า

^๑ เป็นคนพอมีความรู้บ้าง มุลนายระดับสูงขึ้นทะเบียนไว้ใช้ส่วนตัว จำนวนเสมียนนายของมุลนายแต่ละคนในช่วงแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ทราบจำนวนแน่นอน กฎเกณฑ์เกี่ยวกับสิทธิการมีเสมียนนายปรากฏชัดเจนในกฎหมายชำระเลก จ.ศ. ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๔๕๓).

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานฉนแณก มาตรา ๒," หน้า ๑๓.

^๓ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๑๒๕," หน้า ๘๑.

มีโทษถึงตาย^๑ ผู้ถือศักดินา ๔๐๐ ถึง ๑๐,๐๐๐ ถ้าทราบว่าผู้ถือการกบฏแท้มิได้
กราบบังคมทูลให้ทรงทราบ จะมีโทษเท่ากับเป็นกบฏต่อแผ่นดิน^๒ สำหรับโทษปรับ
ใหม่ ถ้าขุนนางระดับสูงได้รับโทษปรับใหม่ทวิคูณ ทริคูณ หรือจตุรคูณ กฎหมาย
มิให้ปรับ ควดยเหตุที่ว่าคนเหล่านี้มีทรัพย์สินมากมาย จึงให้เขียนตามจำนวนเบี้ย
ปรับแทนจึงจะหลาบจำ^๓ โทษเขียนที่แทนการปรับนี้อาจจะใช้ปรับขุนนางระดับสูง
ไม่ได้มากนัก เพราะกฎหมายอนุญาตให้นายเงินนำทาสไปปรับโทษทัณฑ์ตามกฎหมาย
แทนตัวได้^๔ การลงโทษขุนนางระดับสูงหนักกว่าคนทั่วไปเมื่อกระทำความผิดทำนอง
เดียวกัน แสดงถึงความพยายามของพระมหากษัตริย์ที่ต้องการควบคุมขุนนางพวกนี้
และให้ขุนนางระดับสูงยอมรับพระราชอำนาจในฐานะขุนนางสูงสุดของอาณาจักร

ข. ขุนนางระดับล่าง หมายถึงผู้ที่ถือศักดินาต่ำกว่า ๔๐๐ ลงมาจนถึง
ระดับต่ำสุดคือศักดินา ๓๐ กฎหมายตราสามดวงระบุตำแหน่ง บรรดาศักดิ์ กรม
กองและศักดินาของขุนนางระดับล่างไว้เช่นกัน ขุนนางระดับสูงจะเป็นผู้แต่งตั้ง
ขุนนางระดับล่างโดยกราบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์ทรงรับทราบ ขุนนางระดับ
ล่างจึงอยู่ใต้อำนาจบัญชาของขุนนางระดับสูงอีกทีหนึ่ง สิทธิพิเศษของขุนนางพวกนี้

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "กฎมณเฑียรบาล มาตรา ๕๔,"
หน้า ๕๕.

^๒โทษสำหรับกบฏคือ ฆ่าเสียทั้งโคตร ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔,
"พระไอยการกระบดศึก มาตรา ๖," หน้า ๑๒๗.

^๓เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการกระบดศึก มาตรา ๕๕," หน้า ๑๕๑.

^๔กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการทาส มาตรา ๕,"
หน้า ๒๔๕.

มีเพียงไม่ต้องถูกสักเป็นไพร่ และเป็นสิทธิเฉพาะตัวมิได้ครอบคลุมถึงครอบครัว แต่การมีบิดาเป็นข้าราชการ ถึงแม้จะเป็นมูลนายระดับล่างก็ตาม ย่อมเปิดโอกาสให้ถูกเข้ารับราชการง่ายขึ้น และในภาวะขาดแคลนกำลังคนโอกาสก็ย่อมมีมากขึ้น มูลนายระดับล่างจึงมีโอกาสเลื่อนขึ้นเป็นมูลนายระดับสูงได้ถ้ามีความดีความชอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในราชการสงคราม^๑ สำหรับสิทธิต่าง ๆ นอกจากการไม่ต้องเป็นไพร่แล้ว ก็เหมือนกับไพร่ทั่วไป ถ้ากระทำความผิดมูลนายระดับเหล่านี้จะถูกลงโทษหนักหรือเบาขึ้นขึ้นอยู่กับลักษณะของคดีความและระดับของศักดินา มูลนายระดับล่างจึงมีฐานะเป็นผู้ควบคุมไพร่ โดยอยู่ใต้วงคัมบัญชาของมูลนายระดับสูงอีกทีหนึ่ง

ความเป็นมูลนายมิได้หมายความว่าต้องเป็นข้าราชการ แต่ขึ้นอยู่กับสิทธิ หน้าที่ และระดับศักดินา มูลนายจะไม่ถูกสักหมายหมิ่น ได้รับการยกเว้นจากภาระทั้งปวงที่ไพร่ต้องกระทำ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีได้เป็นมูลนายมาแต่กำเนิด และมีโชมูลนายโดยตำแหน่งโดยตรง แต่ไม่ต้องเป็นไพร่ ไม่ถูกสัก หรือถูกเกณฑ์แรงงาน ถือศักดินามากน้อยตามความรู้ และมีสถานะใกล้เคียงกับมูลนาย แต่มีโอกาสจะถูกจัดเป็นไพร่ได้ คนกลุ่มนี้คือบรรพชิตซึ่งประกอบด้วยภิกษุ สามเณร พราหมณ์ และตาปะขาว "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ระบุงัดดินาของบรรพชิตเป็นลำดับชั้นจากเสมอณา^๒ ๑๐๐ ถึง ๒,๔๐๐ กล่าวคือ

^๑ในยามที่ขาดแคลนกำลังคนมารับราชการ แม้แต่ไพร่ถ้ากระทำความดีความชอบถึงขนาด ก็อาจเลื่อนฐานะเป็นมูลนายได้ ดูรายละเอียดในกฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการกระบดศึก มาตรา ๒๗," หน้า ๓๑๕.

^๒คำว่า "เสมอณา" ที่ใช้กับบรรพชิตน่าจะหมายถึง สิทธิและสถานะของบรรพชิตรูปหนึ่งจะเท่ากับของมรรวาลผู้ถือศักดินาในจำนวนเท่าเทียมกัน.

พระครูธรรมเสมอณา ๒,๔๐๐ พระครูโมฆธรรมเสมอณา ๑,๐๐๐ ภิกษุธรรม
 เสมอณา ๖๐๐ ภิกษุโมฆธรรมกับพราหมณ์ฤทธิลปศาสตร์เสมอณา ๔๐๐ สามเณร
 ธรรมเสมอณา ๓๐๐ สามเณรโมฆธรรม พราหมณ์มัธยม กับตาปะขาวธรรม
 เสมอณา ๒๐๐ และตาปะขาวโมฆธรรมเสมอณา ๑๐๐^๑ จะเห็นได้ว่าศักดิ์นา
 ค่าสุดของพระสงฆ์เริ่มจากสามเณรโมฆธรรมเสมอณา ๒๐๐ นั้นถือเป็นระดับสูงของ
 ศักดินามูลนายระดับล่าง และพระครูธรรมที่เสมอณา ๒,๔๐๐ นั้นสูงมาก เมื่อ
 เทียบกับศักดิ์นาของเจ้านายก็สูงกว่าหม่อมเจ้าควยเข้าไป จึงอาจกล่าวได้ว่า
 พระสงฆ์อยู่ในกลุ่มมูลนาย นอกจากนี้พระสงฆ์ยังได้รับผลประโยชน์จากไพร่ที่ขึ้น
 สังกัดคือ เลกวัค อันประกอบด้วยข้าพระกับโยมสงฆ์ ที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราช-
 อุทิศ หรือที่ผู้อื่นอุทิศถวายพระอารามหรือคณะสงฆ์ในรูปของการกัณฑ์นาแรงงาน
 และที่ดิน^๒ เช่น กรณีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้บูรณะ
 ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๔ ล้นพระราชทรัพย์ในการก่อสร้างและ
 ซื้อคนมาอุทิศถวายพระอารามถึง ๓,๙๔๕ ชั่ง ๖ ตำลึง^๓ (๓๐๒,๘๒๔ บาท)
 อย่างไรก็ดี ความเป็นมูลนายของพระสงฆ์รูปหนึ่ง ๆ จะคงอยู่ได้นานเท่าที่พระสงฆ์
 รูปนั้น ๆ ยังถือเพศบรรพชิต ถ้าพระสงฆ์รูปใดลาสิกขาบท และมีไค้อยู่ในข้อ

^๑ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาทหาร-
 หัวเมือง มาตรา ๒๗," หน้า ๓๑๕.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระราชกำหนดเกา มาตรา ๘,"
 หน้า ๓๑๐.

^๓ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี... , หน้า ๓๐๖.

ยกเว้นข้อหนึ่งข้อใด^๑ จะต้องถูกจัดขึ้นทะเบียนเป็นไพร่ตามกรมกองต่าง ๆ และจะถูกเกณฑ์ราชการหลังจากสิ้นแล้วครบ ๑ ปี^๒ รับภาระเช่นเดียวกับไพร่ทั่วไป

ไพร่

คำว่า "ไพร่" นี้ได้เรียกประชาชนของสังคมไทยมาแต่อดีต "อักษรารักษานครินทร์" ให้ความหมายของคำนี้ว่าหมายถึง "คนราษฎรที่เป็นเขาเมือง, มีโซ่ขุณนาง, เป็นแคพลเรือน"^๓ สังฆราชบาลเลกซ์อธิบายคำนี้ว่าหมายถึงสามัญชน แต่รวมทั้งซำกับทาสด้วย^๔ แต่จากศักระคินาที่ปรากฏตามกฎหมายตราสามดวง ทาสถือศักระคินา ๕ ในขณะที่ไพร่ถือศักระคินาระหว่าง ๑๐ ถึง ๒๕^๕

^๑ ยกเว้นไม่ตองเป็นไพร่มีหลายประการ ได้แก่ เป็นมูลนายอยู่เดิม เป็นลูกของผู้ที่ถือศักระคินาตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไป และเป็นคนอายุเกิน ๗๐ ปี เป็นต้น.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานฉนแฉก มาตรา ๖," หน้า ๒๖.

^๓ อักษรารักษานครินทร์ของหมอปรัดเล, หน้า ๔๗๖.

^๔ บาลเลกซ์แปลคำว่า "ไพร่" ว่า "Common people, plebian, servants, slaves" และแปลคำว่า "ไพร่พละเมือง" ว่า "The inhabitants of a kingdom" ุรายละเอียดใน J.B. Pallegoix, Dictionarium Linguae Thai (Paris: [n.p.], 1854), p. 578.

^๕ Yoneo Ishii, Osamu Akagi and Shigeharu Tanabe, An Index of Officials in Traditional Thai Governments..., pp. 173 - 175.

ดังนั้นไฟจึงน่าจะหมายถึงสามัญชนโดยทั่วไป ที่มีโคเป็นมูลนายและมีโคเป็นทาส แต่ต้องขึ้นสังกัดต่อมุนายตามกรมกองแห่งใดแห่งหนึ่ง มีหน้าที่มาเข้าเวรรับราชการตามระยะเวลาที่กฎหมายกำหนดทุกปี มิฉะนั้นก็ต้องเป็นพวกที่ส่งเงินหรือสิ่งของแทนแรงงาน คำว่า "ไพร่" นี้เป็นคำกลาง ๆ ใช้เรียกประชาชนทั่วไปโดยไม่จำกัดเพศ และน่าจะหมายรวมหมดทั้งผู้หญิงและผู้ชาย

อย่างไรก็ตาม มีผู้วิเคราะห์ระบบไพร่หลายคนลงความเห็นว่ามีแต่ผู้ชายเท่านั้นที่เป็นไพร่^๒ หรืออย่างน้อยก็มีแต่ไพร่ชายเท่านั้นที่ถูกเกณฑ์แรงงาน^๓ เมื่อพิจารณาจากกฎหมายตราสามดวงแล้วจะพบข้อขัดแย้งเกิดขึ้น กล่าวคือ ใน

ม.ร.ว.อकिन รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์...,
หน้า ๗๐ และ ๗๕.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยว่า ชายฉกรรจ์ทุกคนที่อายุ ๑๔ - ๖๐ ปี ต้องเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกรมใดกรมหนึ่ง ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," หน้า ๖๐. ขจร สุขพานิช ลงความเห็นว่าเป็นไพร่ หมายถึงชายฉกรรจ์ ส่วนคนชรา เด็ก และสตรี จัดเป็นบริวารของไพร่พล ดู ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่," หน้า ๓๑ - ๓๒. ส่วน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ก็เห็นว่าไพร่คือ ชายฉกรรจ์ทุกคนที่มีโคเป็นพระสงฆ์ หรือเกิดในสกุลขุนนาง พออายุครบ ๑๔ ปีจะต้องไปขึ้นทะเบียนเป็นไพร่สังกัดตามกรมกอง ดู ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมอยุธยา," ใน หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า ๑๗๔.

^๓ Akin Rabibhadana, "Clientship and Class Structure...", p. 96.

"พระไอยการบานฉแนก" ระบุชัดเจนว่ามีผู้หญิงอยู่ในฐานะไพร่มาแต่กำเนิด โดยจะถูกแบ่งเป็นลูกหมู่ขึ้นสังกัดตามบิดามารดาเมื่ออายุ ๕ ปี^๑ และ "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" ก็ระบุถึงศักดิ์ของไพร่หญิงไว้ดังนี้ คือ หญิงตักน้ำ หญิงตื่นคลัง กับหญิงหามวอ ถือศักดิ์นา ๒๐ และหญิงไพร่ราว ถือศักดิ์นา ๑๕^๒ แสดงให้เห็นว่ามีผู้หญิงเป็นไพร่ และตำแหน่งไพร่หญิงอย่างไพร่ราวหรือหญิงตักน้ำ กับหญิงหามวอนั้นต้องทำงาน จึงน่าจะต้องมีการเกณฑ์แรงงานไพร่หญิงด้วย แม้ว่าบางตำแหน่งในกฎหมายตราสามดวงจะมีความเปลี่ยนแปลงหรือยกเลิกไปแล้ว เช่น ตำแหน่งสมเด็จเจ้านอพระพุทธเจ้า ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ก็มีได้ใช้ แต่ไพร่หญิงนั้นยังคงมีอยู่โดยยังคงมีปรากฏอยู่ในเอกสารทางราชการของสมัยหลัง จึงอาจลงความเห็นเรื่องนี้ได้ดังต่อไปนี้

๑. ไพร่หญิงทำงานในเขตพระราชฐานชั้นใน ซึ่งเป็นเขตต้องห้ามสำหรับผู้ชาย ตำแหน่งหญิงตักน้ำ หญิงหามวอ กับหญิงไพร่ราวจะทำงานหนักอยู่ในฝ่ายใน และคงมีการผลัดเปลี่ยนกันมารับราชการตามธรรมเนียมของไพร่โดยทั่วไป

๒. ไพร่หญิงขึ้นสังกัดกับกรมกองบางกรมที่ขึ้นต่อพระบรมมหาราชวัง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กรมช่างฝีมือต่าง ๆ ซึ่งต้องการความประณีตในการทำงาน เอกสารสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบุถึงกรมขึ้นกรมวังที่มีไพร่หญิงขึ้นสังกัด ได้แก่ หอเครื่อง โขน โปลิศ วิเสศนอก วิเสศใน พิณพาทย์

^๑ ฎรายละเอียดใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานฉแนก มาตรา ๒ - ๓," หน้า ๗ - ๑๔.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา ๔ - ๕," หน้า ๒๒๒ - ๒๒๓.

ช่างเย็บ ช่างซ่อม ช่างบาตร ช่างเขียน โรงไหม โรงทอ โรงสิ่ง^๑ นอกจากนี้ ยังมีโรงสี ที่ไพร่ทั้งชายกับหญิงทำงานร่วมกัน และถูกสละหมายหมู่เช่นเดียวกัน^๒ ถ้าไม่สามารถมาเช่าเคื่อนใดก็จะต้องเสียดำจางคนมาทำงานแทนเหมือนกันทั้งหญิงและชาย และเมื่อกรมเหล่านี้ตั้งมาแต่สมัยรัตนโกสินทร์ ไพร่หญิงจึงน่าจะมีแต่แรก

๓. เป็นไพร่ส่วย เอกสารรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบุถึงไพร่ส่วยขึ้นต่อกรมฯ และกองหนึ่งในบรรดาไพร่หลวงส่วยเหล่านั้นก็คือ กองนาชายหญิง บ้านมา กรุงเก่า อัตราการเสียดำมีดังนี้ ไพร่ชายคนหนึ่งจะเสียดำเป็นข้าวเปลือกปีละเกวียน ส่วนไพร่หญิงคนหนึ่งจะเสียดำน้อยกว่า โดยส่งส่วยข้าวเปลือกปีละบั้น เท่ากับ ๕๐ ถัง^๓ อย่างไรก็ตามไม่พบหลักฐานอัตราการส่งส่วยของไพร่หญิงของกองอื่น แต่มีหลักฐานระบุว่ายังมีไพร่หญิงสังกัดกองส่วยละวาที่ส่งส่วยค้ำกับฝาง^๔ แสดงให้เห็นว่ามีไพร่หลวงส่วย

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๓๒๒ หนังสือพระยานรรัตนราชนานิต ทูลเกล้าถวาย ร้องเรื่องบุตรหมู่ทหารรักษาพระองค์ ลงวัน ๔ ๓ ๔ คำ ปรีกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗.

^๒ หจข., ร. ๕ ม. ๖๖/๕ หนังสือราชการที่จะมีชดช้องขึ้นใน พนักงานกรมอื่น ซึ่งจะมีขึ้นแก่ทางราชการในหน้าที่กรมพระสัศศีโคแนะนำที่เป้นหัวข้อ ขึ้นไว้มีแจ่งอยู่ในนี้ (๔ พ.ย. ๑๑๐ - ๓ ม.ค. ๑๑๑).

^๓ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๔๒ สำเนาเรื่องขุนนางาร ถสมุหบาญชี ปิ่นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ เรื่องเลขไพร่หลวงส่วยเขาคัน ช่างตีสีวัดยม กองนา ปี่ชาน สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๔๐.

^๔ อัตราการเสียดำไม่มีการระบุไว้ ดู หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๓๕๐ หนังสือสำเนาเรื่องราวขุนนักคีโยธา นายกองส่วยละวา เรื่องสักลเลขกองส่วยละวา ปรีกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗.

บางกองที่มีไพร่หญิงขึ้นสังกัด แม้จะไม่อาจยืนยันได้ว่ามีไพร่หญิงขึ้นสังกัดเป็นไพร่
 ส่วยทุกกรมกอง แต่ผู้หญิงก็มีบทบาทเป็นกำลังสำคัญทำงานหนักคู่กับผู้ชาย โดย-
 เฉพาะอย่างยิ่งงานในไร่นา สุนทรภู์เคยบรรยายภาพของผู้หญิงทำงานหนักในไร่นา
 ไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า

เห็นสาวสาวชาวไร่เขาไถที่
 บางพาทีคือเออเสียงเหนอหนอ
 แลซู้ไคลุสไตบเป็นครามคอ
 ผาหมหอมหากแหงตาแวงมาน^๑

ดังนั้นผู้หญิงจึงมีส่วนช่วยแบ่งเบาภาระผู้ชาย และอาจมีส่วนช่วยรวบรวมสิ่งของ
 หรือเงินทองส่งมาเป็นส่วยให้ทางราชการด้วย

๔. เป็นเลกวัต อันประกอบด้วยข้าพระกับโยมสงฆ์ ข้าพระเป็นคนที
 พระมหากษัตริย์ทรงพระราชอุทิศ หรือมีผู้อื่นอุทิศถวายให้คอยดูแลพระอารามและ
 คณะสงฆ์ ทำงานรับใช้กิจการของวัดตลอดชีวิต และสืบต่อถึงลูกหลานโดยไม่มีวัน
 จบสิ้น^๒ ส่วนโยมสงฆ์หมายถึงญาติโยมของบรรพชิตที่สอพระปริยัติธรรมได้เป็น
 เปรียญ จึงได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน^๓ และมีการหักโอนจากกรมกอง

^๑ชีวิตและงานของสุนทรภู์, "นิราศเมืองแกลง," พิมพ์ครั้งที่ ๕
 (นครหลวง: สำนักพิมพ์วรรณศิลป์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๐๑.

^๒คนที่ถูกอุทิศเป็นข้าพระมีทั้งทาส เซดข และนักโทษ ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ เล่ม ๗, หน้า ๑๖๔.

^๓เรื่องเดียวกัน.

เดิมมาเป็นโยมสงฆ์ คอยปรนนิบัติดูแลพระสงฆ์รูปนั้น ๆ และพระอารามแทน^๑ เลกวัดจะถูกสักหมายหมู่ ขึ้นทะเบียนในสังกัดของพระอาราม มีภาระและฐานะเป็นไพร่หลวง ต้องเข้าเดือนปีละ ๓ เดือน^๒ แต่ข้าพระมีงานหนักกว่าโยมสงฆ์ เพราะมีระคมอีกปีละเดือน^๓ ข้าพระจึงถือเป็นไพร่หลวงงานหนักในขณะที่โยมสงฆ์ถือเป็นไพร่หลวงงานเบา ชรรมนิยมอุทิศคนทั้งหญิงและชายเป็นเลกวัดมีมานาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อบูรณะวัดพระเชตุพนก็มีการกัลปนาคนถวายเป็นเลกวัดถึง ๒๒๔ ครอบครัว^๔

^๑ หจข., ร. ๕ กท. ๒๒ หนังสือเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์พิพัฒนศักดิ์ที่สมุหพระกระลาโหม ถึง พระยาสุนทรภานุไชยภักดิ์พริยพาหะ ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี ว่าถวายให้เมืองเพชรบุรีหักนายตีถวายเป็นโยมสงฆ์วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ลงวัน ๙ ๖ ๑๒ ปีเถาะ เอกศก จ.ศ. ๑๒๔๑, หน้า ๑๘๔.

^๒ Craig J. Reynolds, "Monastery Lands and Labour Endowments in Thailand : Some Effects of Social and Economic Change, 1868 - 1910," Journal of the Economic and Social History of the Orient 22 pt. 2 (1979):199 and 203.

^๓ ข้าพระจึงมีภาระเข้าเดือนรวมปีละ ๔ เดือน ดู หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๖ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ ทูลเกล้าถวายเรื่องนายแก้วโยมสงฆ์วัดสุทัศน์ขึ้นเรื่องรารองสมัคเป็นเลขข้าพระวัดสุทัศน์ ปีชาร นพศก จ.ศ. ๑๒๓๘.

^๔ Craig J. Reynolds, "Monastery Lands and Labour Endowments in Thailand...", p. 197.

ควยเหตุผลดังกล่าวมาแล้ว จึงอาจสรุปได้ว่าไพร่หญิงนั้นมีจริง และมีการเกณฑ์แรงงานไพร่หญิงควย เพียงแต่บทบาทของไพร่หญิงนั้นจำกัดอยู่เฉพาะในพระบรมมหาราชวัง หรือวังของเจ้านายชั้นสูง มิฉะนั้นก็เป็นไพร่ขึ้นสังกัดกรมกองบางแห่ง รวมทั้งเลกวัดควย ในขณะที่ไพร่ชายขึ้นสังกัดตามกรมกองต่าง ๆ เกือบทุกแห่ง จึงทำให้มีการวิเคราะห์ว่า "ไพร่" หมายถึงผู้ชายเท่านั้น แม้ว่าจะสามารถพิสูจน์ได้ว่ามีการเกณฑ์ราชการไพร่หญิง แต่เนื่องจากกรมกองต้นสังกัดมีจำกัด จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าหญิงทุกคนเป็นไพร่ คงมีหญิงส่วนหนึ่งเท่านั้นที่เป็นไพร่ และไพร่ส่วนใหญ่ของสังคมไทยคงจะเป็นผู้ชาย

ความเป็นไพร่มีมาแต่กำเนิด แต่จะได้รับการจัดขึ้นสังกัดตามกรมกองก็ต่อเมื่อลูกหมู่ทั้งหญิงและชายอายุได้ตั้งแต่ ๕ ปีขึ้นไป "พระไอยการบานฉนแณก" ของกฎหมายตราสามดวงจะแจกแจงรายละเอียดว่า ลูกหมู่คนใด เพศใด จะขึ้นสังกัดข้างฝ่ายบิดาหรือมารดา นอกจากนี้ไพร่ยังมาจากผู้ที่เพิ่งสึกจากสมณเพศ ทาสที่เป็นไทแก่ตัว และมูลนายที่กระทำความผิดจนจรัแล้วถูกลงโทษ ให้ถอดจากมูลนายลงเป็นไพร่ เช่น ผู้ที่หมิ่นพระบรมเดชานุภาพ^๑ ผู้ที่ทุจริตในหน้าที่^๒ และผู้ที่ก่อกวนหรือกระทำความผิด^๓ โทษเหล่านี้มักมีบทลงโทษหลายชั้น และมีชั้นหนึ่งที่ระบุให้ถอดลงเป็นไพร่ หรือเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง

^๑ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๑ - ๗," หน้า ๖ - ๑๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๔๑, มาตรา ๔๖ และมาตรา ๗๐ - ๗๒," หน้า ๔๒, ๔๔ และ ๕๔ - ๕๕.

^๓ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๔ และมาตรา ๑๒," หน้า ๔ และ ๑๖ - ๑๗. และ ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานฉนแณก มาตรา ๑," หน้า ๑ - ๗.

สิ่งที่บ่งบอกความเป็นไพร่คือ การสักหมายหมู่ มีประกาศมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้วว่าไพร่ทุกคนต้องถูกสักหมายหมู่ เพื่อจัดเตรียมกำลังคนขึ้นทะเบียนไว้เกณฑ์ใช้ราชการ นอกจากไพร่แล้วทาสยังถูกสักด้วย^๑ ไพร่และทาสทั่ว ๆ ไปคงจะถูกสักบริเวณข้อมือ แต่ไพร่หลวงบางกรมจะถูกสักหมายหมู่ตามบริเวณอื่นของร่างกาย เช่น ที่คอ แขน ขา^๒ และรักแร้^๓ การสักหมายหมู่นั้นเป็นการเอาเหล็กแหลมแทงลงตามรอยหมึกที่เขียนไว้^๔ เพื่อบอกลักษณะของเลิก การสักหมายหมู่ไพร่และทาสนี้เรียกว่า การสักเลิก คำว่า "เลิก" หรือ "เลข" จึงเป็นคำที่ใช้เรียกรวมทั้งไพร่และทาส บางครั้งจะเรียกแยกกันเป็นเลิกไพร่กับเลิกทาส แต่จะใช้เรียกเฉพาะกับไพร่หรือทาสที่ผ่านการสักหมายหมู่แล้วเท่านั้น^๕

^๑ในคราวสักเลิกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๖ พระราชพงศาวดารมิได้กล่าวถึงทาสว่าถูกสักเหมือนกับไพร่หรือไม่ แต่ในกฎหมายที่ออกใน พ.ศ. ๒๓๓๐ ระบุชัดเจนว่าขุนนางต้องนำไพร่หลวง ไพร่สม และทาสมาสักหมายหมู่ เพื่อใช้ราชการ ผู้ใดเบียดบังไว้ไม่นำสักจะถูกลงโทษ ดู เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดคิใหม่ มาตรา ๑๙," หน้า ๒๕๙.

^๒กฎหมายกำหนดอัตราค่าปรับจากผู้ที่ทำร้ายไพร่ถึงตาย มากน้อยขึ้นอยู่กับที่สักของผู้ตาย ไพร่ที่สักตามบริเวณอื่นมักจะขึ้นสังกัดคอกพระบรมมหาราชวังหรือพระราชวังบวร ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการพรมศักดิ์ มาตรา ๙ - ๑๐," หน้า ๒๐๖ - ๒๐๗.

^๓หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๕๒ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชวัง หลงเกล้าถวายตอบพระราชหัตถเลขาเรื่องกรมประจักษ์ขอใ้รับหางว่าวสักทหาร ลงวัน ๒ ๗ ๕ คำ ปิวอก ฉศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๔อักษรวิธานศรับท์ของหมอปรี๊ดเด, หน้า ๓๐๘.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒๓ - ๖๒๔.

ทะเบียนรายชื่อไพร่ กับทาสที่ผ่านการสักแล้ว จะเรียกว่า ทะเบียนเลข เก็บรักษาไว้ที่กรมพระสุรัสวดี

ศักดินาของไพร่ตามที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงมีดังนี้ ไพร่ เลว ถือศักดินา ๑๐ ไพร่ราบถือศักดินา ๑๕ ไพร่มีครวถือศักดินา ๒๐ และไพร่หัวงานถือศักดินา ๒๕^๑ จะเห็นได้ว่าช่วงห่างระหว่างศักดินาสูงสุดและต่ำสุดของไพร่มีไม่มากนัก สิทธิและหน้าที่ของไพร่จึงมีเหมือน ๆ กัน เลวไพร่มีหน้าที่ดังนี้คือ

๑. ในยามปกติ ไพร่มีหน้าที่ต้องปฏิบัติอยู่ ๒ ประการ คือ

ก. รับราชการ หมายถึงพันธะที่ไพร่จะถูกเกณฑ์แรงงานมาทำงานให้ทางราชการในช่วงเวลาหนึ่งทุก ๆ ปี เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นการเข้าเคื่อน ไพร่หลวงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต้องมาเข้าเคื่อนตามระบบเข้าเคื่อน ออกสองเคื่อน หรือ ๔ เดือนต่อปี^๒ เป็นการเข้าเคื่อนแบบสามผลัด ธรรมเนียมดังกล่าวนี้ใช้ปฏิบัติมาแต่คนรัชกาล^๓ ไพร่สม

^๑Yoneo Ishii, Osamu Akagi and Shigeharu Tanabe, An Index of Officials in Traditional Thai Governments...

p. 55.

^๒กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรการ ๑๒," หน้า ๒๓๘ - ๒๓๙.

^๓เพราะกฎหมายที่ประกาศใช้ในปี ๒๓๒๖ ก็ระบุถึงการเกณฑ์ราชการว่าเป็นสามผลัดแล้ว ดู เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรการ ๔," หน้า ๒๐๓.

ก็ถูกเกณฑ์ราชการ เป็นสามปลัดเหมือนไพร่หลวง^๑ นอกจากนี้ยังมีไพร่ส่วยที่ไม่ต้อง
 มาเข้าเดือน แต่ส่งส่วยเป็นสิ่งของหรือเงินทองมาแทน ในกรณีที่ไพร่หลวงกับ
 ไพร่สมมาเข้าเดือนด้วยตนเองไม่ได้ ก็ต้องส่งเงินมาแทนเพื่อเป็นค่าจ้างคนทำ
 ราชการแทน^๒ งานที่ไพร่ต้องทำระหว่างกรเข้าเดือนมีหลายประเภท เช่น
 งานก่อสร้างและซ่อมแซมวัง วัด ป้อม พลับพลาสำหรับเวลาที่พระมหากษัตริย์เสด็จ
 ประพาสนอกเมือง อย่างเป็นทางการ ไปคล้องช้าง เป็นกองกำลังจับกุมและติดตามโจรผู้ร้าย^๓
 เป็นแรงงานซุกซุกคลอลง ทำถนน หรือกำแพง^๔ ตลอดจนทำงานอื่น ๆ ตามแต่จะไ้
 รับมอบหมายให้ทำ ระหว่างกรเข้าเดือนไพร่ต้องนำเสบียงอาหาร เครื่องมือ
 เครื่องใช้ของตนมาทำงาน และยังต้องนำของกำนัลมาให้มุลนายด้วย ของที่นำ
 คิดตัวมาเป็นเสบียงเพื่อบริโภคน และของกำนัลสำหรับมุลนายนี้ได้รับยกเว้น ไม่ต้อง
 เสียภาษีเวลาด่านคานขนอน^๕ การเข้าเดือนของไพร่มีความสำคัญ ถือเป็นกลไก
 ของระบบบริหารราชการมาแต่แรกเริ่มสมัยรัตนโกสินทร์

^๑ เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๒," หน้า ๒๓๕.

^๒ อัตราค่าจ้างไม่แน่นอน ประมาณเดือนละ ๓ - ๔ บาท แล้วแต่ความ
 จำเป็นจะต้องใช้แรงงานมีมากขนาดไหน ถ้ามีงานมากหรืองานเร่ง อัตราค่าจ้าง
 คงจะสูงขึ้นไปอีก ดูเรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดเก่า มาตรา ๔๔," หน้า ๑๓๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

^๔ ตัวอย่างคือ การเกณฑ์ไพร่หัวเมืองมาทำกำแพงพระนคร ใน พ.ศ.๒๓๒๖
 ดู จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี..., หน้า ๒๔๔.

^๕ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเก่า มาตรา ๔๔,"
 หน้า ๑๔๑.

ข. รับใช้มูลนาย แม้จะไม่มีการระบุกำหนดเวลาที่ไพร่ต้องรับใช้
 มูลนายไว้ในกฎหมาย แต่ไพร่คงจะต้องถูกมูลนายใช้งานส่วนตัวอยู่เสมอ เห็นได้
 จากกฎหมายตราสามดวงก็พยายามปรามมูลนายมิให้ใช้ไพร่ทำงานส่วนตัว เหมือนกับ
 เป็นทาส^๑ การที่มีสิทธิควบคุมไพร่มูลนายจึงมีโอกาสได้รับประโยชน์จากไพร่ใน
 สังกัดในรูปของของกำนัล และมูลนายอาจเก็บไพร่ไว้ใช้ทำงานส่วนตัวได้
 เนื่องจากกฎหมายเปิดโอกาสให้มีการส่งเงินมาจ้างคนทำราชการแทน ในกรณี
 ไพร่มาเข้าเดือนไม่ได้ กฎหมายหลายมาตราพยายามปรามมูลนายมิให้ใช้งานไพร่
 มากเกินควร และมีให้คดีไพร่ ระบุโทษทัณฑ์ของผู้ที่ละเมิดมีทั้งประหารชีวิต
 ริบราชบาทว์ ตอกลงเป็นไพร่ เขียนตี และปรับไหม การออกกฎหมายย้ำเรื่อง
 แบบเดียวกันหลาย ๆ ครั้งสะท้อนให้เห็นปัญหาที่ทางราชการประสบและแก้ไขไม่
 สำเร็จ ปัญหาเรื่องมูลนายเบียดบังไพร่ไปใช้ส่วนตัวนี้ปรากฏอย่างชัดเจนในสมัย
 แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์^๒ จนอาจกล่าวได้ว่าในทางปฏิบัติแล้ว การรับใช้มูลนาย
 เป็นหน้าที่ของไพร่ และมีความสำคัญพอ ๆ กับพันธะที่มีต่อทางราชการ

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานฉนแฉก มาตรา ๑,"
 หน้า ๖.

^๒ตัวอย่างเช่น พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๖ ประกาศใช้เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๒๘ กล่าวถึงปัญหาที่มูลนายรับสินบน แล้วไม่นำเลขขึ้นบวกับบัญชี ทำให้
 ได้เลขมาใช้ราชการน้อยกว่าที่ควรจะเป็น พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๗
 ซึ่งประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ ห้ามมูลนายเบียดบังเลขเอาไว้ไม่นำสัก และ
 พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๒๑ ประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๓๓๕ ก็ห้ามมูลนายนำ
 เลขค้างหมู่ต่างกรมมาลักขึ้นสังกัดตน ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕,
 "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๖ - ๑๗ และ มาตรา ๒๑," หน้า ๒๕๕ - ๒๕๗
 และ ๒๗๐ - ๒๗๒.

๒. ในยามสงคราม ใครทุกคนคือกำลังรบ และถูกเกณฑ์เข้ากองทัพ อยู่ใต้อำนาจบังคับบัญชาของมุลนายของตน^๑ สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์มีสงครามบ่อยครั้งมาก ใครสมัยนี้คงมีภาระหนักมาก ธรรมเนียมการเข้าเคื่อนออกสอง เคื่อนคงจะยกเว้นชั่วคราวระหว่างที่มีศึกสงคราม เหมือนกับที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชบัญญัติเกี่ยวกับคดีความที่ค้างตามโรงศาลว่า ในยามสงครามให้ระงับคดีเหล่านั้นไว้ก่อนจนกว่าจะเสร็จศึก กองทัพกลับมาแล้ว ถึงค่อยปฏิบัติงานต่อไป เป็นการปิดศาลชั่วคราว คงเป็นเพราะข้าราชการ ตุลาการก็ต้องคุมไพร่ไปรบ^๒ การสงครามมักจะยืดเยื้อ บางทีก็นานเป็นปี ระหว่างนั้นใครคงต้องประจำการพร้อมทำการรบอยู่ตลอดเวลา ไม่มีเคื่อนออก ให้ไปทำมาหากินอย่างในยามปกติ นอกจากว่ามีกำลังคนพอ หรือการศึกไม่คืบชัน จนเกินไป จึงอาจจะมีการผลัดเปลี่ยนการเข้าเคื่อนได้บ้าง แต่เมื่อพิจารณาจาก สงครามที่เกิดขึ้นในสมัยดังกล่าว ใครสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์คงจะต้องเข้า เคื่อนไปจนสงครามสิ้นสุดมากกว่า เพราะปัญหากำลังคนขาดแคลน และธรรมเนียม การเข้าเคื่อนออกสอง เคื่อนก็คงจะชะงักไปหลายครั้ง

ใครมีบทบาทสำคัญอยู่ตลอดเวลาทั้งยามสงครามและยามสงบ การ ดำเนินงานของกรมกองต่าง ๆ ก็ขึ้นอยู่กับความคุมไพร่ และการใช้ประโยชน์

ศูนย์วิทยพัชยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓
दानสังคม, หน้า ๒๐๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๓. กรมกองอื่น ๆ ก็คงจะปฏิบัติอย่างเดีว
กัน ในยามสงคราม.

จากไพร่ในสังกัดเป็นสิ่งสำคัญ แมแต่พระมหากษัตริย์ก็ต้อง "...อาไศรยกำลังไพร่พลทั้งชายหญิง ซึ่งมีในพื้นที่นั้นเมืองนั้น..."^๑ ในการบริหารราชการและทำนุบำรุงบ้านเมือง เพื่อสร้างเสถียรภาพให้กับอาณาจักร

ทาส

ทาสหรือข้า หมายถึงผู้ที่อาจเป็นมูลนายหรือไพร่มาก่อน แต่ถูกขายหรือขายตัวเองมาเป็นทาส นอกจากนี้ทาสยังมาจากเชลยศึกที่ถูกกวาดต้อนมาจากฝ่ายแพลงคราม บางครั้งจะเรียกทั้งสองคำรวมกันเป็น "ข้าทาส" ทาสมีทั้งหญิงและชาย มีฐานะเสมือนทรัพย์สินส่วนตัวของนายทาส ซึ่งเรียกกันว่า นายเงิน ค้าย เหตุนี้เองนายเงินจึงมีสิทธิจะยกทาสต่อให้ใครก็ได้ หรือขายต่อให้ใครก็ได้ นายเงินยังมีสิทธิลงโทษเขียนตีทาสได้ตามควร แต่ต้องไม่ถึงกับทำให้ทาสบาดเจ็บสาหัสจนพิการหรือเสียชีวิต^๒ ผู้ที่ลักพาทาสหลบหนีจากนายเงิน หรือเพียงแต่ให้ความช่วยเหลือ ให้ที่พักพิงแก่ทาสของผู้ที่หลบหนีนายเงินมาจะมีความผิด และต้องโทษปรับไหมตามอัตราต่าง ๆ กัน^๓ กฎหมายรับรองสิทธิของนายเงินที่มีเหนือทาส และมีบทลงโทษต่อผู้ที่เข้ามาแทรกแซง บุกยง หรือช่วยเหลือทาสของผู้อื่น^๔

^๑ หจข., ร. ๕ พศ. ๗/๒๒๗ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเรื่องจัดการ เลขหัวเมืองฝ่ายตะวันตก แลเมืองต่าง ๆ ลงวัน ๗ ๖ ๑ คำ ปิวอก ฉศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการโทษ มาตรา ๓," หน้า ๒๔๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการโทษ มาตรา ๔," หน้า ๒๔๑.

^๔ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, "พระไอยการลักษณะลักพา มาตรา ๑ - ๔," หน้า ๓ - ๖.

กฎหมายตราสามดวงระบุประเภทของทาสไว้ถึง ๘ ประเภท แต่เมื่อพิจารณาจากการเกิดทาสแล้ว น่าจะแบ่งได้เป็น ๓ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. ลูกทาส หมายถึง เด็กที่เกิดในขณะที่มีบิดามารดาเป็นทาส จึงถือเป็นทาสด้วย เว้นแต่กรณีที่มีมารดาเป็นไท กฎหมายเรียกว่า ลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย ต้องเป็นทาสมาแต่กำเนิด พวกนี้สามารถไถ่ตัวเองได้ด้วยการจ่ายค่าตัวตามกฎหมาย กำหนดให้กับนายเงิน

๒. เอลยศึก ไต่มาจากสงคราม โดยกวาดต้อนมาจากอาณาจักรใกล้เคียง เช่น พม่า ลาว กัมพูชา และเวียตนาม สังคมไทยถือว่าพวกนี้เป็นส่วนหนึ่งของสังคม มีฐานะเป็นทาสเอลย นายเงินมีสิทธิเด็ดขาดในตัวทาสพวกนี้ เดิมถือว่าทาสเอลยไม่มีค่าตัว ต้องอยู่ในสถานะนั้นไปชั่วชีวิต และต่อไปถึงลูกหลานโดยไม่อาจไถ่ถอนได้ ต่อมาเมื่อมีกฎหมายระบุไว้ตั้งแต่ปี ๒๓๔๔ เป็นต้นไป ผู้ที่ได้อาณาเขตหรือชายทาสเอลยไป ถ้าตัวทาสไม่สมัครใจจะอยู่ที่ไหนก็ได้ตามจำนวนค่าตัว ถ้าไม่มีค่าตัวก็ให้กำหนดค่าตัวทาสเอลยที่เป็นชายฉกรรจ์ เป็น ๑๖ ตำลึง (๖๔ บาท) และค่าตัวหญิงฉกรรจ์เป็น ๑๔ ตำลึง (๕๖ บาท) สำหรับ

๑ ใต้แก่ ทาสสินไถ่ ทาสในเรือนเบี้ย ทาสได้มาแต่บิดามารดา ทาสทอนให้ ทาสอันไต่ควยช่วยกังวลแห่งคนต้องทัตโทษ ทาสอันไต่แต่เลี้ยงมาเมื่อเกิดทุกข์ภิกขภัย และทาสเอลย ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการทนาย มาตรา ๑," หน้า ๒๔๕ - ๒๔๖.

๒ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการทนาย มาตรา ๔๑," หน้า ๓๓๗.

๓ ศึกษ เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓
คานสังคม, หน้า ๑๓๔.

ทาสเชลยที่อายุน้อย หรือมากกว่านี้ก็ให้ลดหนี้ค่าตัวเทียบตามกฎหมาย^๑ ดังนั้น ทาสเชลยในสมัยรัตนโกสินทร์จึงมีโอกาสดังกล่าวได้ ถ้าสามารถหาเงินค่าตัว มาให้นายเงินครบตามที่กฎหมายกำหนด

๓. ผู้ที่ขายตัว หรือถูกขายมาเป็นทาสเนื่องจากประสบปัญหาต่าง ๆ เช่น ความอดอยาก และปัญหาทางเศรษฐกิจ ทำให้มีหนี้สิน หรือมาพึ่งพิงนายเงิน เพื่อระงับความทุกข์ยากด้วยการขายตัว หรือขายบุตรภรรยาเป็นทาส, ปัญหาที่ไพร่ มาขายตัวเป็นทาสคงจะเป็นปัญหาใหญ่ เพราะมีความพยายามออกกฎหมายเพื่อห้าม ซื้อขายลูกหมู่ไพร่หลวงไปเป็นทาส^๒ จนในที่สุดก็ประกาศห้ามซื้อขายทั้งไพร่หลวง และไพร่สมไปเป็นทาส ใน พ.ศ. ๒๓๓๑^๓ เพื่อป้องกันมิให้จำนวนเด็กไพร่ลด ถอยลง ทาสประเภทนี้มีทั้งพวกที่อาศัยอยู่กับนายเงิน ทำงานต่าง ๆ ในบ้านของ นายเงิน และพวกที่ทำมาหากินอยู่ในภูมิลำเนาของตน ส่งแต่ผลผลิตหรือเงินทอง มาเป็นคอกเบี้ยแก่นายเงินทุกปี ทาสประเภทนี้มีสิทธิไถ่ตัวได้ตลอดเวลา ยกเว้น ในฤดูทำนา หรือเก็บเกี่ยวข้าวที่กฎหมายห้ามทาสไถ่ตัว ต่อเมื่อพ้นช่วงเวลานี้แล้ว ก็ไถ่ตัวได้^๔

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระราชบัญญัติ มาตรา ๒๒,"

หน้า ๒๕๑ - ๒๕๒.

^๒เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๑๓๘," หน้า ๕๗-๕๘.

^๓กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๘,"

หน้า ๒๖๑ - ๒๖๓.

^๔กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการทาส มาตรา ๑๘,"

หน้า ๒๕๖.

สถานะความเป็นทาสจะคงอยู่ตราบเท่าที่ทาสยังไม่สามารถไถ่ตัวเองได้ เป็นสถานะที่ไม่มีกำหนดเวลา แม้นายเงินถึงแก่กรรมไปทาสก็จะถูกโอนต่อไปให้ทายาทเหมือนทรัพย์สินต่าง ๆ ลูกที่เกิดขณะที่บิดามารดาเป็นทาสจะต้องเป็นทาสต่อไป อย่างไรก็ตามถึงโอกาสที่ทาสจะเป็นไทได้โดยไม่ค้ำไถ่ตัวเอง ซึ่งมีหลายวิธีด้วยกันคือ นายเงินยอมปล่อยให้ทาสเป็นไทอย่างอนุญาตให้ทาสบวช^๑ ทาสที่ไปราชการสงครามแทนนายเงิน ใค้สู้รบแล้วรอดชีวิตกลับมาจะได้เป็นไทแก่ตัว^๒ ส่วนทาสที่รับอาญาแทนนายเงิน หรือญาติพี่น้องของนายเงินถ้าเป็นโทษเล็กน้อยลวคหนึ่งแล้ว ทาสจะเป็นไทแก่ตัวเลย^๓ แต่ถ้าเป็นการรับอาญาอย่างอื่น ค่าตัวทาสที่ยอมรับอาญาแทนจะลดลงตามส่วนที่กฎหมายกำหนด^๔ สำหรับทาสหญิงยังมีโอกาสจะเป็นไทได้ถ้าตกเป็นภรรยาของนายเงิน หรือของญาติพี่น้องของนายเงินแล้วมีลูก^๕ และถ้านายเงินเป็นชู้กับภรรยาทาส กฎหมายให้ปรับเป็นค่าตัวของสามี ภรรยาก็ให้กลับไปอยู่กับสามีตามเดิม ถ้าฝ่ายหญิงสมัครใจจะอยู่กับนายเงิน นายเงินก็ต้องจ่ายค่าตัวหญิงนั้นให้สามีเดิมด้วย^๖

^๑ การบวชเท่ากับพ้นจากพันธะทางโลกทั้งปวง เมื่อบวชแล้วหนี้สิน ค่าตัวที่ติดค้างอยู่เป็นอันยกเลิกหมด แมตต่อมาภายหลังจะสึก นายเงินก็เอาตัวกลับไปเป็นทาสอีกไม่ได้ ดู เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการทาส มาตรา ๓๕," หน้า ๓๒๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการทาส มาตรา ๑๖," หน้า ๒๕๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการทาส มาตรา ๕," หน้า ๒๕๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

^๕ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการทาส มาตรา ๕๖," หน้า ๓๔๐.

^๖ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการลักษณผู้เมีย มาตรา ๕๒,"

ทาสถือศักดิ์นา ๕ เท่ากับยากจนและวณิก^๑ ผู้ที่มีสิทธิขายผู้อื่นเป็นทาส
ได้ คือ บิคารมารคามีสิตธิขายบุตร สามีสิตธิขายภรรยา และนายเงินมีสิทธิ
ขายทาสในครอบครัว^๒ การซื้อขายต้องมีหนังสือสำคัญเรียกว่า สารกรมธรรม์
ที่ระบุชื่อผู้ขาย นายประกัน นายเงินคนใหม่ และตัวทาสซึ่งมีคำหนีและรูปพรรณ
กำกับไว้ นอกจากนี้สารกรมธรรม์ยังต้องระบุจำนวนเงินค่าตัวทาสด้วย^๓ ค่าตัว
ทาสในสารกรมธรรม์นี้จะคงที่ การที่ทาสทำงานรับใช้นายเงินหรือส่งเงิน หรือ
ผลผลิตมาให้นายเงินนั้นถือเป็นดอกเบี้ย ถ้าทาสต้องการ เปลี่ยนนายเงินหรือเป็นไท
จะต้องให้นายเงินคนใหม่มาจ่ายค่าตัว หรือหาเงินมาชำระค่าตัวให้นายเงินคนเดิม
จนครบตามจำนวนที่ระบุไว้ในสารกรมธรรม์ นอกจากว่าตัวทาสเป็นทาสเชลย
หรือลูกทาสที่ไม่เคยถูกซื้อขายมาก่อน ค่าตัวในการซื้อขายจะมีกำหนดไว้เล็กน้อย
เท่าใดคงจะถือตามแบบการตั้งค่าตัวคนทั้งชายหญิงใน "พระไอยการพรมศักดิ์"
ที่ค่าตัวจะเพิ่มขึ้นตามอายุจนถึงจุดสูงสุดสำหรับผู้ชายคืออายุ ๒๖ - ๔๐ ปี ส่วน
ผู้หญิงคืออายุ ๒๑ - ๓๐ ปี หลังจากนั้นค่าตัวจะค่อย ๆ ลดลงตามลำดับ^๔

^๑ ฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน
มาตรา ๒๔," หน้า ๒๗๗.

^๒ แต่บุตรไม่มีสิทธิขายบิคารมารคา และภรรยาไม่มีสิทธิขายสามี ดู
ฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการทาส มาตรา ๓ - ๔,"
หน้า ๒๔๔ - ๒๔๕.

^๓ ฎรายละเอียดเรื่องสารกรมธรรม์ใน ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์
และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เดลีเมล์, ๒๔๗๕),
๔ : ๓๔ - ๔๕.

^๔ ฎรายละเอียดเรื่องการตั้งค่าตัวใน ฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑,
"พระไอยการพรมศักดิ์ มาตรา ๔ - ๕," หน้า ๑๙๙ - ๒๐๕.

หน้าที่ของทาสคือ ทำงานรับใช้นายเงินตามแต่นายจะใช้ เช่น ทำงานบ้านประเภทซักกวาด เช็ดถูบ้าน ตักน้ำ ตำข้าว ผ่าฟัน ทำงานหนักอย่างทำไร่ไถนา ทำสวน เป็นผีพาย หามวอ หรือทอผ้า^๑ บางครั้งทาสก็มีพันธะกับทางราชการด้วย เลगतาสจะถูกสักและขึ้นทะเบียนไว้ แต่ตามปกติแล้วไม่ต้องมาเข้าเคียนนอกจากในยามสงครามถึงจะถูกเกณฑ์ไปรบ^๒ สำหรับไพร่ที่ขายตัวเป็นทาสต้องรับภาระหนัก ทั้ง ๒ ด้าน กล่าวคือ ต้องมาเข้ารับราชการเดือนหนึ่ง ทำงานรับใช้นายเงินเดือนหนึ่ง และทำมาหากินเลี้ยงชีพเดือนหนึ่งสลับกันไป^๓ พระราชกำหนดเก่า มาตรา ๔๘ ซึ่งประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ระบุถึงทาสว่า เสียส่วยในอัตราครึ่งหนึ่งของไพร่ ในกรณีที่ทาสไม่มีเงินเสีย นายเงินคงต้องรับผิดชอบหาเงินมาเสียให้ทางราชการจนครบ การที่ทาสต้องเสียส่วยอาจเป็นพันธะที่ไพร่ซึ่งขายตัวเป็นทาสต้องรับภาระสองด้านก็ได้ แต่อัตราที่น้อยกว่าถึงครึ่งหนึ่งนั้น คงเป็นเพราะทาสเป็นคนที่ประสบปัญหาทางเศรษฐกิจ และยังต้องทำงานแทนคอกเบี้ยให้นายเงิน จึงไม่มีใครมีเวลาทำมาหากิน หรือหาเงินมาส่งส่วยให้ทางราชการ

ระบบไพร่ในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์แบ่งคนในระบบออกเป็น ๓ ชั้น คือ มุลนาย ไพร และทาส กรุงรัตนโกสินทร์มีอาณาเขตกว้างขวาง เป็นบริเวณที่คนหลายเชื้อชาติตั้งถิ่นฐาน และทำมาหากินอยู่ปะปนกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ

^๑ชัย เรื่องศิลป์, "สังคมไทยในศตวรรษที่ ๒๔," ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์ตรีชัย เรื่องศิลป์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, ๒๕๑๔), หน้า ๗๑.

^๒กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๗," หน้า ๒๕๗.

^๓เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๕," หน้า ๒๐๖.

ประชากรของกรุงรัตนโกสินทร์จึงมิใช่จะมีแต่คนไทย แต่ประกอบด้วยคนหลายเชื้อชาติ ทั้งไทย ลาว มอญ จีน เขมร และมลายู คนเหล่านี้จะถูกจัดเข้าตามชั้นต่าง ๆ ในระบบไพร่ มีสิทธิหน้าที่ ตลอดจนพันธะตอสังคมอย่างเดียวกัน ส่วนใหญ่คงจะอยู่ในสถานะไพร่กับทาส ขึ้นสังกัดกรมกองต่าง ๆ หรือขึ้นต่อกรมกองที่ตั้งเพื่อควบคุมไพร่เชื้อชาติใดเชื้อชาติหนึ่งโดยเฉพาะ อย่างกองอาสาจาม กองมอญ กับกองฉะว้า สังคมไทยในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ยังประกอบด้วยคนนอกระบบไพร่ ไก่แก คนต่างชาติที่เข้ามาทำมาหากินในสังคมไทย โดยอาจจะเดินทางไปมาระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ หรือมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่กรุงเทพฯ ตลอดจนตามหัวเมืองต่าง ๆ แต่มิไ้ถูกนับเนื่องรวมเข้าในระบบไพร่ กลุ่มคนนอกระบบไพร่ที่มีความสำคัญมากที่สุดน่าจะได้แก่ คนจีน

ชาวจีนมีบทบาทในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน ความสัมพันธ์ระหว่างจีนกับอาณาจักรต่าง ๆ ของไทยปรากฏในรูปของการค้าขายภายใต้ระบบบรรณาการ เมืองท่าสำคัญตามชายฝั่งของอ่าวไทยอย่างปัตตานี ไซยา สงขลา นครศรีธรรมราช และจันทบุรี ตลอดจนเมืองท่าที่อยู่ริมแม่น้ำอย่างอยุธยาและกรุงเทพฯ ต่างเคยทำการค้ากับจีนมาอย่างสม่ำเสมอ ชาวจีนได้เดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามเมือง

ศูนย์วิทยพัทยากร

นอกจากนี้ยังมีพวกกลุ่มย่อย ๆ อีก เช่น พม่า ทวาย ชวน แยกคานี้ และชา คนเหล่านี้มีทั้งชนกลุ่มน้อยที่อยู่ตามป่าเขา เขตยศึก หรือผู้ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารแต่เดิม รวมทั้งเขตยศึกที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาใหม่ เพื่อแก้ปัญหาประชากรเบาบางในสมัยรัตนโกสินทร์ กุ ชัย เรื่องศิลปะ, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ คานเศรษฐกิจ, หน้า ๓.

ต่าง ๆ ของไทยมาตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยา^๑ คนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพค้าขาย มีบางส่วนที่เข้าไปรับราชการและมักจะทำงานในกรมกองที่เกี่ยวข้องกับการค้า คือ กรมท่า ทำเนียบศักดิ์ข้าราชการกรมท่าซ้าย โดยเฉพาะตำแหน่งนายเรือและลูกเรือสำเภานั้นล้วนเรียกชื่อด้วยภาษาจีนทั้งสิ้น เช่น จุนจู ลาศา บันจู ไตกง และ เต็กซอ^๒ ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เท่าที่ผ่านมา อาณาจักรต่าง ๆ ของไทยในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไม่เคยทำสงครามกับจีน ชาวจีนที่อยู่ในอาณาจักรเหล่านี้จึงมิใช่ทาสเชลย การจะมีคนจีนเป็นทาสนั้นคงจะเกิดจากการยอมขายตัว หรือขายบุตรภรรยาเป็นทาสด้วยเหตุผลในทางเศรษฐกิจ หรือเหตุผลอื่น ๆ มากกว่า

ในช่วงยุคชวาตอนปลายมีความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองภายในของจีน กล่าวคือ ราชวงศ์เซ็งซันมาใช้อำนาจ ทำให้คนจีนจำนวนหนึ่งอพยพออกนอกประเทศ มาตั้งถิ่นฐานในดินแดนอื่น^๓ บริเวณบางกอกอันเป็นที่ตั้งของกรุงเทพฯ ก็เคยเป็นชุมชนของชาวจีนมาก่อน สมัยธนบุรี ชาวจีนคงจะหลั่งไหลเข้ามามากขึ้น เพราะสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงส่งเสริมและชักชวนให้คนจีนเข้ามายังกรุงธนบุรี

^๑ดูรายละเอียดจาก สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, "ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๕๓)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิตศึกษาศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๒๕ - ๒๗.

^๒กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรการา ๑๑," หน้า ๒๓๕ - ๒๓๖.

^๓ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ กานสังคม, หน้า ๒๔ - ๒๕.

ปรากฏว่าคนจีนที่เข้ามาในระยะหลังยังคงได้รับสิทธิพิเศษประการสำคัญ คือ นอกจากจะมีสิทธิประกอบอาชีพใดก็ตามใจชอบแล้ว ยังได้รับการยกเว้นไม่ถูกเกณฑ์ราชการด้วย^๑ ดังนั้นชาวจีนในสังคมไทยจึงมี ๒ สถานะด้วยกัน คือ พวกหนึ่งอยู่ในระบบไพร่กับอีกพวกหนึ่งที่เป็นคนนอกระบบไพร่ คนจีนที่อยู่นอกระบบไพร่นั้นมีสิทธิพิเศษเหนือกว่าคนนอกระบบไพร่อื่น ๆ อย่างแขก หรือชาวตะวันตก ตรงที่มีสิทธิประกอบอาชีพหรือเดินทางไปไหนทั่วอาณาจักรโดยอิสระ ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์รัชกาลต่าง ๆ ยังให้การสนับสนุนให้ชาวจีนอพยพเข้ามา^๒ ภายหลังจากได้มีการเรียกเก็บภาษีจากชาวจีนที่เป็นคนนอกระบบไพร่ โดยเรียกเก็บ ๓ ปีต่อครั้ง ครั้งละ ๑ บาท ๒ สลึงต่อคน เรียกภาษีที่เก็บจากคนจีนนี้ว่าเงินค่าผูกมัดเงินผูกมัดที่จ่ายเงินแล้วจะต้องผูกมัดที่ทำจากครั้งประทัดตราเมือง ผูกไว้ที่ข้อมือเป็นสำคัญ^๓ อัตราค่าผูกมัดถูกมาก เมื่อเทียบกับไพร่ที่ต้องเสียส่วยหรือค่างจากคนท้าวราชการแทนปีละหลายตำลึง แม้แต่ทาสก็ยังต้องเสียส่วยอัตราครึ่งหนึ่งของไพร่ หรืออย่างน้อยก็ต้องเสียคอกเบี้ยให้นายเงิน คนจีนที่อยู่นอกระบบไพร่จึงได้เปรียบ และทำให้

^๑รับ เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓
ด้านเศรษฐกิจ, หน้า ๑๐ - ๑๑.

^๒G. William Skinner, Chinese Society in Thailand : An Analytical History (Ithaca: Cornell University Press, 1957), pp. 99 - 100.

^๓มัลลิกา เรื่องระพี, "บทบาทของชาวจีนโพ้นทะเลในล้านนาเศรษฐกิจสังคม และศิลปกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทระดับศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๕๗ - ๕๘.

คนจีนมีบทบาทสำคัญในสังคมไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านเศรษฐกิจ เพราะมีความคล่องตัวในการประกอบอาชีพมากกว่า และมีโอกาสสะสมทุนได้ดีกว่า

การจัดระบบบริหารราชการตามระบบไพร่

ระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์จัดการควบคุมกำลังคนตามระบบกรมกอง กล่าวคือ ไพร่ต้องขึ้นสังกัดต่อมูลนาย ซึ่งจะขึ้นสังกัดต่อมูลนายระดับสูงกว่าในกรมกองอีกทอดหนึ่ง การควบคุมกำลังคนถือเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการจัดกรมกอง โครงสร้างของแต่ละกรมจะประกอบด้วยขุนนางข้าราชการอย่างน้อย ๓ ตำแหน่ง ได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี เจ้ากรมเป็นหัวหน้าของกรมนั้น ๆ ปลัดกรมคือผู้ช่วยของเจ้ากรม ส่วนสมุหบัญชีมีหน้าที่สำคัญเพราะเป็นผู้เก็บรักษาบัญชีคนขึ้นสังกัดต่อกรม ทั้งสามตำแหน่งจะช่วยกันรับผิดชอบในการดูแล คุ้มครอง และควบคุมไพร่ กรมมีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก กรมใหญ่มักเป็นกรมสำคัญ เจ้ากรมมีบรรดาศักดิ์สูงขนาดเจ้าพระยาหรือพระยา มีศักดินาสสูง และมีขุนนางข้าราชการหลายตำแหน่งขึ้นต่อกรม กรมใหญ่ ๆ ได้แก่ กรมเมือง กรมวัง กรมพระคลัง กรมนา และกรมพระสุรัสวดี เป็นต้น ส่วนกรมเล็ก เจ้ากรมมักจะมีบรรดาศักดิ์ต่ำลงมาเป็นพระหรือหลวง บางครั้งจะขึ้นต่อกรมใหญ่อีกทีหนึ่ง เช่น กรมกองตระเวนชาย กับกรมกองตระเวนขวา ขึ้นกับกรมเมือง และกรมท่าซ้าย กับกรมท่าขวาขึ้นกับกรมพระคลัง^๒ กรมต่าง ๆ ทั้งเล็กและใหญ่ยังแบ่งออกเป็นกอง

^๑ม.ร.ว.อคิน รัชพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์...,

หน้า ๕๓.

^๒กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา ๘ และ มาตรา ๑๑," หน้า ๒๒๘ - ๒๓๐ และ ๒๓๓ - ๒๓๖.

และหมวดหมู่ตามลำดับ การควบคุมกำลังคนน่าจะเริ่มจากคนหมุ่ยย่อย ๆ ประมาณ ๑๐ คน มีหัวหน้าควบคุมซึ่งคงจะเป็นตำแหน่งที่เรียกทางกฎหมายว่า หัวสิบ หมุ่ยเล็ก ๆ หลายหมุ่ยรวมกันเป็นหมวด เป็นกอง อยู่ใต้งับบัญชาของนายหมวด นายกอง ที่น่าจะไคแกมุลนายระดับล่างอย่างพวกนายร้อย ปลัดร้อย ขุน หมื่น พัน ซึ่งมีศักดิ์กันระหว่าง ๑๐๐ ถึงต่ำกว่า ๔๐๐^๑ พวกนายหมวดนายกองเหล่านี้จะขึ้นสังกัดต่อมูลนายระดับสูงตำแหน่งต่าง ๆ ที่ขึ้นต่อสมุห์บัญชี ปลัดกรม และเจ้ากรม อีกต่อหนึ่ง กรมกองซึ่งทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. กรมชั่วคราว หมายถึงกรมที่พระมหากษัตริย์ทรงตั้งขึ้นสำหรับ เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งบังคับบัญชา ถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียม เดิม จากที่เคยให้เจ้านายไปปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขต มา เป็นการปกครองคนในกรมที่ตั้งอยู่ในราชธานีแทน^๒ เมื่อมีการแต่งตั้งเจ้านาย พระองค์ใดให้ทรงกรมแล้ว พระมหากษัตริย์มักจะพระราชทานคน ไคแกม ข้าราชการ ตำแหน่งต่าง ๆ ในกรม รวมทั้งไพร่พลให้ด้วย ไพร่เหล่านี้จะกลายเป็นไพร่สม ในเจ้านายพระองค์นั้น^๓ ในสมัยหลัง ๆ การทรงกรมของเจ้านายคงจะเกิดจาก

^๑ชัย เรื่องศิลปะ, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ คานดั่งคม, หน้า ๒๐๑. และดู Yoneo Ishii, Osamu Akagi and Shigeharu Tanabe, An Index of Officials in Traditional Thai Governments..., pp. 144 - 172.

^๒สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ (พระนคร: องค์การคานดั่งคม, ๒๕๐๔), ๑๒: ๑๖๗ - ๑๖๘.

^๓ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า ๑๑๗.

การมีโพรสม์ในสังกัดมาก เจ้านายที่ยังไม่ทรงกรมจะมีจางวางเป็นหัวหน้าควบคุมโพรสม์โดยขึ้นอยู่กับกรมสมผลเรือน^๑ เมื่อโพรสม์เพิ่มจำนวนมากขึ้น การควบคุมแบบเดิมก็ไม่เหมาะสม พระมหากษัตริย์จึงโปรดฯ ให้ยกคนหมู่นั้นตั้งเป็นกรมขึ้นต่อเจ้านายพระองค์เดิม ตั้งเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชีรับผิดชอบตามแบบกรมทั้งปวง^๒ กรมของเจ้านายจะเรียกชื่อกรมตามชื่อบรรดาศักดิ์ของเจ้ากรม เจ้านายที่ทรงกรมแล้วมักไม่เรียกพระนามเดิม แต่เรียกพระอิสริยยศแล้วตามด้วยชื่อของเจ้ากรม ผู้เป็นหัวหน้าควบคุมโพรทาสของพระองค์ ต่อมาจึงเกิดความเข้าใจผิด ชื่อของเจ้ากรมกลายเป็นพระนามของเจ้านายไป^๓

กรมของเจ้านายที่มีความสำคัญมากที่สุด ได้แก่ กรมของพระมหาอุปราช ซึ่งเรียกกันว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพราะพระมหาอุปราชมีศักดิ์นาสูง ทว่าเจ้านายและขุนนางทั้งปวง กรมของพระองค์มีโพรพลขึ้นสังกัดมาก^๔ อย่างไร

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๕), ๑๗: ๕๘.

^๒ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี..., หน้า ๒๘๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๘. ตัวอย่างที่ทรงยกมาคือ สมเด็จพระเจ้านองยาเธอ เจ้าฟ้าดา ทรงกรมมีเจ้ากรมชื่อหลวงจักรเจษฎา จึงเรียกพระนามเป็น สมเด็จพระเจ้านองยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา หมายถึงเจ้าฟ้าของกรมที่มีหลวงจักรเจษฎาเป็นเจ้ากรม.

^๔ อาจเนื่องจากพระมหาอุปราชต้องรับภาระบังคับบัญชากองทัพทำการรบเสมอ จึงจำเป็นต้องมีกำลังคนมากพอที่จะเกณฑ์ใช้ในเวลาด่วนเร็ว ดู ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า ๑๑๘ - ๑๑๙.

ก็คือ กรมของเจ้านายมิได้ทำหน้าที่บริหารราชการโดยตรง เป็นกรมที่ควบคุม
กำลังคนเพียงอย่างเดียว การแต่งตั้งให้เจ้านายทรงกรมเท่ากับเป็นการให้ทั้ง
ความสำคัญ เกียรติยศ และความมั่งคั่ง เพราะไพร่พลในครอบครองเป็นเครื่อง
หมายแสดงถึงอำนาจและความมั่งคั่งของมูลนายผู้เป็นเจ้าของ^๑ แຕกรรมของ
เจ้านายเป็นกรมชั่วคราว ตั้งอยู่ไค่นานเท่าพระชนมายุของเจ้านายพระองค์นั้น
หรือนานเท่าที่พระมหากษัตริย์ยังไม่มีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนแปลง ถ้า
เจ้านายสิ้นพระชนม์หรือถูกถอด กรมก็จะถูกยุบโอนไพร่พลเป็นของหลวง หรือตาม
แต่จะมีพระบรมราชโองการให้พระราชทานแก่ผู้ใด แมแต่กรมพระราชวังบวร-
สถานมงคลก็ต้องปฏิบัติอย่างเดียวกัน คือต้องยุบไปจนกว่าจะมีพระบรมราชโองการ
แต่งตั้งใหม่ กรมชั่วคราวส่วนมากจะควบคุมไพร่สม ยกเว้นกรมพระราชวังบวร-
สถานมงคลที่มีไพร่หลวงด้วย และมีพันธะต้องนำทางวาวไพร่ทาสในสังกัดมายื่นต่อ
กรมพระสุรัสวดี เพื่อนำสัถหมายหมู และเรียกเกณฑ์ไพร่ตามธรรมเนียม

๒. กรมประจำ หมายถึงหน่วยงานที่ทำหน้าที่ปกครอง บริหารราชการ
ด้วยการแบ่งภาระความรับผิดชอบอย่างมีระบบ^๒ กฎหมายจะระบุชื่อกรมไว้แน่นอน
เช่น กรมนาและกรมพระคลัง พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งเจ้านายหรือขุนนาง
ไปเป็นเจ้ากรม บังคับบัญชาข้าราชการในกรม ไพร่ขึ้นสังกัด คือไพร่หลวง
เมื่อตำแหน่งเจ้ากรมว่างลงด้วยเหตุที่คนเดิมย้ายตำแหน่ง หรือถึงแก่กรรม

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ ควอริท เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ,

กรมประจำยังคงอยู่ โดยที่พระมหากษัตริย์จะทรงตั้งผู้ขึ้นมาดำรงตำแหน่งเจ้ากรมแทน ข้าราชการตลอดจนไพร่พลยังคงสังกัดกรมอยู่ตามเดิม และอยู่ที่บังคับบัญชาเจ้ากรมคนใหม่ต่อไป

กฎหมายตราสามดวงแบ่งกรมประจำเป็น กรมขึ้นกับฝ่ายทหารอยู่ที่บังคับบัญชาของสมุหพระกระลาโหม กับกรมขึ้นกับฝ่ายพลเรือนอยู่ที่บังคับบัญชาของสมุหนายก ชื่อของกรม บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินาของข้าราชการในกรมประจำที่ขึ้นกับสองฝ่ายนี้ ปรากฏแยกกันตามกฎหมายใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" และ "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" การแบ่งความรับผิดชอบเป็นทหารกับพลเรือนเป็นการแบ่งเหนือดินแดน ดังนั้นกรมที่ขึ้นฝ่ายทหารหรือฝ่ายพลเรือน ต้องปฏิบัติหน้าที่ทำนองเดียวกัน เช่น ทำการรบ จัดการเกณฑ์แรงงานไพร่ จัดเก็บส่วยสาอากร รักษาความสงบ ตลอดจนตัดสินคดีความ แต่ต่างกันตรงพื้นที่ความรับผิดชอบ กล่าวคือ ฝ่ายพลเรือนรับผิดชอบเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายทหารรับผิดชอบหัวเมืองฝ่ายใต้ และในสมัยรัตนโกสินทร์ยังมีเจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นขุนนางฝ่ายพลเรือน รับผิดชอบบริเวณหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกด้วย^๒ กรมประจำจะอยู่ในราชธานี แต่มีอำนาจครอบคลุมไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ ทำหน้าที่ควบคุมไพร่พลพร้อมกับเป็นหน่วยงานบริหารราชการ

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ และ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ
เล่ม ๑๒, หน้า ๑๘๗.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระธรรมนูญ มาตรา ๑๘ - ๒๑,"
หน้า ๑๗๔ - ๑๗๘.

การแบ่งเป็นกรมชั่วคราวและกรมประจำ ทำให้แบ่งไพร่ขึ้นสังกัดกรม กองต่าง ๆ เป็น ๓ ประเภทด้วยกัน คือ ไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย ไพร่หลวงหมายถึงไพร่ของหลวงขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์^๑ บางทีก็เรียกว่า เลกกองกลาง^๒ แต่เนื่องจากพระมหากษัตริย์ไม่สามารถควบคุมไพร่หลวงทั้งหมด ด้วยพระองค์เองได้ จึงมีการแจกจ่ายไพร่หลวงไปตามกรมประจำให้เจ้ากรมกับ ข้าราชการในกรมเป็นผู้ควบคุมดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ^๓ ไพร่หลวงจึงขึ้น สังกัดต่อกรมกอง มีไพร่ขึ้นสังกัดต่อตัวมูลนายคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ ดังนั้นเมื่อ มูลนายถึงแก่กรรมหรือเปลี่ยนตำแหน่ง ไพร่หลวงยังคงขึ้นสังกัดต่อกรมกอง เดิม รอการแต่งตั้งมูลนายคนใหม่มาควบคุมต่อไป พันธะของไพร่หลวงคือการมาเข้า เดือนรับราชการ เป็น ๓ ผลัด คือ เข้าเดือนออกสองเดือนทุกปี^๔ สำหรับไพร่หลวง ทุกชั้นยศ คือไพร่หลวงที่ชายตัวเป็นทาสก็ต้องแบ่งเวลาเป็น ๓ ส่วนโดยมาเข้าเดือน ทำราชการเดือนหนึ่ง ทำงานรับใช้นายเงินเดือนหนึ่ง และทำมาหากินส่วนตัวอีก

^๑ม.ร.ว.อดิศัย ทรัพย์สัน, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า ๖๕.

^๒อักขรารักษานศัพท์ของหมอบรัดเลย์, หน้า ๔๗๖.

^๓ถ้ามูลนายคนใดไม่ดูแล เอาใจใส่ในราชการ หรือทุกข์สุขของไพร่พล ที่ได้รับพระราชทาน จนเกิดเรื่องราวระคายเคืองเบื้องพระยุคลบาท มูลนายผู้นั้น จะถูกลงโทษตามยศศักดิ์ ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๑๐๓," หน้า ๗๖.

^๔เป็นการผ่อนคล้ายการเข้าเดือนจากแบบเข้าเดือนออกเดือน หรือปีละ ๖ เดือนตามที่เคยปฏิบัติมาแต่สมัยอยุธยา มาเหลือปีละ ๔ เดือนในราว พ.ศ. ๒๓๒๖ ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๔ และมาตรา ๑๒," หน้า ๒๐๓ และ ๒๓๕.

เดือนหนึ่งสลับกันไป^๑ ใครจะได้มีเวลาทำกินอย่างน้อย ๆ ปีละ ๔ - ๕ เดือน งานที่ไพร่หลวงต้องทำระหว่างกรเข้าเดือนมีทั้งงานฝีมือ อย่างเป็นช่างในกรมต่าง ๆ เช่น ช่างถม ช่างทอง ช่างไม้ และช่างทอผ้าไหม ตลอดจนงานที่ต้องใช้แรง เช่น สร้างและซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ อยู่ในชวอนตามเสด็จพระมหากษัตริย์กับเจ้านาย ในชวอนคุ้มกันขุนนาง ข้าราชการ เวลาไปราชการหัวเมือง ถูกเกณฑ์ไปสะกดจับโจรผู้ร้าย นอกจากนี้ยังเป็นกำลังประจำการตามด่าน ป้อม พระบรมมหาราชวัง และกรมกองต่าง ๆ

ไพร่สม หมายถึงไพร่ส่วนตัวของเจ้านายและขุนนาง^๒ ขึ้นทะเบียนสักหมายหมู่ในสังกัดมูลนาย และรวมทั้งไพร่ที่ขึ้นสังกัดกับกรมชั่วคราวด้วย ดังนั้นเจ้านายและขุนนางซึ่งรับราชการในกรมประจำต่าง ๆ จึงมีสิทธิครอบครองไพร่สมพร้อมกับควบคุมไพร่หลวงด้วย งานของไพร่สมคือ การรับใช้มูลนาย เช่น ก่อสร้างซ่อมแซมบ้านของมูลนาย เดินทางติดตามมูลนายไปราชการ หรือทำงานส่วนตัวให้มูลนาย^๓ ในขณะเดียวกันไพร่สมก็มีพันธะต่อทางราชการ มีธรรมเนียมเกณฑ์เลกสม

^๑ธรรมเนียมเดิมไพร่ต้องรับราชการเดือนหนึ่ง และรับใช้นายเงินเดือนหนึ่งสลับกันไปทั้งปี ไม่มีเวลาทำกินส่วนตัว ดูเรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๕," หน้า ๒๐๖.

^๒อักษรวิธานศรีบทของหมอปรีคเด, หน้า ๖๒๓ - ๖๒๔ และ ๓๓๖ - ๓๓๗.

^๓ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า ๓๑.

มาทำงานโยธาต่าง ๆ มาตั้งแก๊วสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^๑
เช่น เกณฑ์มาซ่อมแซมและก่อสร้างป้อมกับกำแพงพระนคร^๒ ไพร่สมกำลังต้อง
ผลิตเปลี่ยนกันเข้าเดือนเป็น ๓ ผลิตเช่นเดียวกับไพร่หลวง^๓ ยามสงครามไพร่สม
จะถูกเกณฑ์มาเข้ากองทัพ^๔ อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของมุลนายของตน จำนวน

^๑พระองค์พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์
และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยเกลี้ยกล่อมเลิกที่ไม่มีสังกัดมุลนายมาสังกัดหมายหมู่เป็น
เลิกไพร่สมในสังกัดได้ เมื่อมีราชการจึงเกณฑ์เฉลี่ยจากไพร่สมตามสมควร ให้
มุลนายได้ผลประโยชน์จากไพร่ของตนบ้าง ดู หจช., ร. ๕ พศ. ๙/๓๑๓
หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชรัง หูลเกล้าฯ ถวายอธิบายความประสงค์เดิม
เรื่องเลขไพร่สม ลงวัน ๕ ๓ คำ ปีรกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗.

^๒หจช., ร. ๔ กท. ๒ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึง
พระยาเพชรบุรี ว่าด้วยเกณฑ์ขอแรงขุนหมื่นเมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี มาทำ
พระเมรุ โรงครัว ลงวัน ๒ ๓ คำ ปีชวด จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๑๔, หน้า ๑๔๔.
และดู หจช., ร. ๕ พศ. ๓/๒๐๔ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยา
มหินทรศักดิ์ศรีราชรัง ว่าด้วยจะจัดทหารรักษานาที่ แลการซ่อมแซมป้อมกำแพง
ลงวัน ๒ ๓ คำ ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

^๓กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๔,"
หน้า ๒๑๓.

^๔กฎหมายระบุว่าถ้าเป็นการยกทัพไปโจมตีเมืองอื่น ไพร่กับทาสที่ถูก
เกณฑ์ไปรบมีสิทธิว่าจ้างผู้อื่นที่ไม่ได้ถูกเกณฑ์ไปรบแทนตัวได้ แต่ถ้าเป็นกรณีมีศึกมา
ประชิดพระนคร หรือเมืองใด ๆ ในพระราชอาณาเขต ผู้ถูกเกณฑ์ต้องมาเข้ากองทัพ
ด้วยตัวเอง ห้ามจ้างวานผู้อื่นให้ไปรบแทน ดู เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่
มาตรา ๑๖," หน้า ๒๕๔ - ๒๕๕.

ไพร่สมของมูลนายแต่ละคนจะมีมากน้อยเท่าใด คงจะขึ้นอยู่กับอำนาจ และความ
 สามารถของมูลนายผู้นั้น กฎหมายก็สนับสนุนให้มูลนายพยายามหาคนมาขึ้นทะเบียน
 เพิ่มขึ้น "พระไอยการกระบคศึก" ระบุว่า จะมีการปูนบำเหน็จรางวัลแก่ผู้
 สามารถชักชวนราษฎรมาบุกเบิกที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่ทำกิน จนสามารถเก็บ
 ส่วยและอากรให้แก่ทางราชการได้^๑ ส่วนมูลนายที่แสวงหาไพร่พลมาขึ้นทะเบียน
 ได้คนมารับราชการเพิ่มขึ้นจะได้รับบำเหน็จรางวัล คือ ไพร่ที่ได้มาเพิ่มทุก ๆ ๑๐
 คน จะหักยกพระราชทานแก่มูลนาย ๑ คน^๒ คงจะให้เป็นไพร่สมของมูลนายผู้นั้น
 การเพิ่มไพร่สมจึงมีได้หลายวิธีคือ พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ โดยวิธีบวก
 ลูกหมู่ขึ้นสังกัดตามบิดามารดา และมูลนายแสวงหาเอง ไม่ว่าจะด้วยวิธีเกลี้ยกล่อม
 ไพร่จรจัดที่ยังไม่มีสังกัดมาสังกัดหมายหมู่^๓ หรือด้วยการปลดปล่อยทาสให้เป็นไท

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการกระบคศึก มาตรา ๒๓,"
 หน้า ๑๕๔.

^๒กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเกา มาตรา ๔๘,"
 หน้า ๑๔๔.

^๓ไพร่จรจัด ไม่มีสังกัด เป็นไพร่ที่ยังไม่ได้สังกัดหมายหมู่ หลบหนีจาก
 มูลนาย จากหมู่ หรือกรมกองคนสังกัดไปหลบซ่อนตามป่าดง บางที่เรียกว่า
 เลกระบาค หรือคนข้อมือขาว ดู หจข., ร. ๕ กห. ๑ สารตราเจ้าพระยา
 อรรถมหาเสนา ถึง พระยาสุรเสนา ขาหลวง พระยากาญจนบุรี ว่าด้วยให้
 หลวงราม นายสง นายวัน ตั้งเกลี้ยกล่อมเลกหนีออกนอก เขต ลงวัน
 แคน

๗ ๒ คำ ปีมเสง เอกศก จ.ศ. ๑๒๓๑, หน้า ๒๕ - ๓๐.

แล้วนำลัทธิเป็นโพธิ์สมขึ้นสังกัตคน^๑ โพธิ์สมจะอยู่กับมุนายนานเท่าที่กำหนดเวลา เป็นโพธิ์ของตน นอกจากมุนายจะถึงแก่กรรมก่อนจึงจะถูกโอนเป็นโพธิ์หลวง^๒ นอกจากทายาทของมุนายผู้ถึงแก่กรรมจะกราบบังคมทูลขอรับพระราชทานโพธิ์ และพระมหากษัตริย์พระราชทานพระบรมราชานุญาต^๓ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพระบรมราชวินิจฉัยว่าจะพระราชทานหรือไม่ และเป็นจำนวนเท่าไร

โพธิ์ประเภทที่สาม คือ โพธิ์ส่วย ซึ่งมาจากโพธิ์สมกับโพธิ์หลวงนั่นเอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงลงความเห็นว่าเป็นโพธิ์ส่วยคือโพธิ์ที่อยู่ตามเมืองพระยามหานคร ซึ่งไม่ต้องการโพธิ์มาเช่าเวรในยามปกติมากเหมือนแถบราชธานี จึงให้ส่วยส่วยเป็นสิ่งที่ของต่าง ๆ แทน เพราะหัวเมืองดังกล่าวมีทรัพยากรธรรมชาติที่ต้องการใช้ในราชการ อย่างคึกคักและมูลค่าง้าว ซึ่งนำมาทำคินประสีว^๔ อักษรวิธานศร်บ์อธิบายความหมายของคำ "ผูกส่วย"

^๑ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓
คานสังคัม, หน้า ๑๑๖.

^๒กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, "พระไอยการลักษณะมรดก มาตรา ๓,"
 หน้า ๒๕.

^๓หจช., ร. ๕ พศ. ๓/๓๔ พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงคว่ำควยไต่งศำระเลขเจ้าพระยาภูธรวิภักก่อน ลงวัน ๒ ำ ๔ ค่ำ
 ปีชาน สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๔๐.

^๔สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะ
 การปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," หน้า ๖๑.

ว่า เป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมที่มีไ้มาทำงานให้มูลนาย และขอจ่ายเป็นเงินแทน^๑ พวกที่เสียส่วยนี้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามหัว เมืองห่างไกล ไพร่ส่วยเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า เลกกองนอก^๒ ส่วนสังฆราชบาลเลกัวซ์อธิบายว่า ส่วยคือภาษีอากรรูปหนึ่ง และไพร่ส่วยก็คือไพร่ที่ทอจ่ายภาษีให้ทางราชการ^๓ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชวัง ผู้บัญชาการกรมพระสุรัสวดีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยให้คำอธิบายเกี่ยวกับที่มาของไพร่ส่วยว่า ตามธรรมเนียมโบราณนั้น

...คนส่วย คนกอง คนประจำการ เก็บจัดไว้เป็นคนสำหรับไปรบ เมื่อไม่มีสงคราม พวกนี้อยู่เปล่า จึงคิดให้เสียส่วยมีหนึ่ง ๆ น้อย เพราะมีความกรุณาให้ไพร่ทำมาหากินตามภูมิลำเนา และหาเสียบ้างสำรองไว้ เมื่อมีราชการก็เรียกเกณฑ์คนเหล่านี้ คุมมาไมคอบมีสงคราม ธรรมเนียมนี้ก็เลื่อมสลุไป ครั้นมีศึกสงคราม พวกใดที่เบียดเบียนของแผ่นดินก็ต้องเกณฑ์ไปราชการ พวกที่เหลืออยู่ก็ไม่ได้ไปราชการตามอย่างธรรมเนียมโบราณจัดไว้ ไปเกณฑ์คนพวกอื่นที่ไม่ได้จัดไว้สำหรับทำการรบ ธรรมเนียมเก่านานไปก็สลับสลุ^๔

ดังนั้นไม่ว่าไพร่ส่วยจะมีที่มาอย่างไร ไพร่ส่วยก็คือไพร่สมหรือไพร่หลวงที่มีไ้มาเข้าเดือน ทำมาหากินอยู่ในภูมิลำเนาของตน แต่ส่งส่วยเป็นสิ่งที่ของซึ่งมักจะเป็น

^๑ อักษรวิธานศัพท์ของหมอบรัดเลย์, หน้า ๔๓๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

^๓ บาลเลกัวซ์แปลว่า "Clients paying a tax." J.B.

Pallegoix, Dictionarium Linguae Thai, p. 754.

^๔ หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๔๐๗ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีราชวัง ทูลเกล้าถวายความเห็นเรื่องที่จะจัดการเรื่องเลขสำหรับเมือง ให้เป็นทหารสำหรับเมือง ปีมแม เบญจศก จ.ศ. ๑๒๔๕.

ของป่า หรือแร่ธาตุต่าง ๆ ได้แก่ ไม้เส้า ผาง น้ำรัก กระวาน ครั่ง นอแรด มูลค้างคาว คีบูก และทองคำ เป็นต้น หรือมีฉะนั้นก็ส่งส่วยเงินตามอัตราที่กำหนด ไพร่ส่วยสิ่งของและไพร่ส่วยเงินต้องส่งส่วยตามอัตราที่กำหนดปีละครั้ง โดยมี มุลนายของตบจกการเก็บ ในกรณีของไพร่ส่วยสิ่งของไม่สามารถหาสิ่งของมา ส่งได้ ก็อาจส่งเงินทดแทนส่วยได้เช่นกัน^๑ ส่วยสิ่งของนอกจากจะใช้ในราชการ แล้ว ยังถือเป็นสินค้าสำคัญในการค้าสำเภาของไทย หัวเมืองลาวกับเขมรป่าดง ที่ตั้งขึ้นใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^๒ จะมีไพร่ส่วยสิ่งของต่าง ๆ โดยเฉพาะเมืองแถบเขมรป่าดง เช่น ขุขันธ์และสุรินทร์ มีส่วย

^๑จำนวนเงินที่เสียทั้งในรูปส่วยเงิน และเงินแทนส่วยสิ่งของนี้มีอัตราต่ำกว่าอัตราเงินค่าจ้างคนทำราชการแทน ที่ไพร่ซึ่งต้องมาเข้าเคื่อนแต่ไม่สามารถ มาได้จะต้องเสีย กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเกณฑ์ มาตรา ๔๘," หน้า ๑๓๘ - ๑๓๙.

^๒จัดเป็นหัวเมืองชั้นนอก มี ๑๓ เมือง คือ ขอนแก่น ชนบท หนองหาร สกลนคร นครพนม สุวรรณภูมิ กาฬสินธุ์ อุบล รัตนบุรี ไผ่สง ขุขันธ์ สุรินทร์ และ สังคะ วิธีตั้งเมืองก็โดยใหญ่สืบเชื้อสายจากอุปการองเดิมของหัวเมือง แถบนี้พ่ายคนไปรวบรวมตั้งชุมชนใหม่ มีขนาดใหญ่พอก็กขึ้นเป็นเมือง ตั้ง หัวหน้าชุมชนเป็นเจ้าเมือง และตั้งญาติพี่น้องของเจ้าเมืองเป็นกรมการเมือง มีผู้อาศัยขอตั้งเมืองมาก จนสามารถรวบรวมไพร่พลที่เคยหนีข้ามฝั่งโขงไป กลับคืนมาเป็นจำนวนมากเช่นกัน ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา- คำรณราชานุภาพ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา- นุวัตรวิวงศ์, สาส์นสมเด็จ เล่ม ๖, หน้า ๒๔๖ - ๒๔๗.

ที่สำคัญคือ ทองคำ การที่ไพร่ส่วยมีเวลาทำมาหากินตลอดปีต่างจากไพร่หลวงและไพร่สมกองอื่น ๆ ทำให้ถูกจัดเป็นไพร่ที่ทำราชการเบา แต่ในยามสงครามก็คงถูกเกณฑ์มารับเหมือนไพร่อื่น ๆ

แม้ว่าจะมีการแบ่งไพร่ออกเป็นไพร่หลวง ไพร่สม กับไพร่ส่วย แต่ถาพิจารณาในทางปฏิบัติแล้วอาจแบ่งไพร่ออกได้เป็น ๒ พวก คือ พวกที่ต้องมาเข้าเดือน ได้แก่ไพร่หลวงจ่ายเดือน กับไพร่สม ซึ่งถ้ามาเข้าเดือนไม่ได้จะต้องเสียเงินจ้างคนทำราชการแทน และพวกที่สองคือไพร่ส่วย ที่ส่งเงินหรือสิ่งของเป็นส่วยมาใช้ในราชการ โดยไม่ต้องมาเข้าเดือน ไพร่ทั้งสองพวกนี้จะเป็นกำลังสำคัญในการบริหารราชการทั้งในส่วนกลาง และหัวเมือง

ไพร่ส่วยในบริเวณเขมรป่าดงมักเรียกกันว่า ข้าส่วยหรือข้าไพร่ ภายหลังคำว่า "ส่วย" กลายเป็นชื่อชนชาติของพวกนี้ ใช้เรียกกันมาจนทุกวันนี้ ดู จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย, ลาว และขอม..., หน้า ๔๔๓ - ๔๔๕.

๒ หจข., ร. ๔ กห. ๒๓ หนังสือพระยามลตรีสุริยวงษา ถึงพระยาราชบุรี ว่าควยให้ชำระเลกคานมาเปนเลกส่วยเงิน ลงวัน ๕ ำ ๗ คำ ปิจจ จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๒๔, หน้า ๑๑๐.

หมายถึง เลกไพร่หลวงที่ต้องมาเข้าเดือน และถูกจัดให้ทำงานต่าง ๆ เช่น ไพร่หลวงกองคาน ต้องประจำรักษาคาน และลาดตระเวนรักษาความสงบแถบชายแดน ไพร่หลวงรักษาป้อมต้องประจำการตามป้อมปราการ ไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวังที่คอยรักษาการระวังความปลอดภัยให้พระมหากษัตริย์ และเลกคางเมืองที่จะให้จ่ายเดือนรับราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ สมัยต้นรัตนโกสินทร์เรียกไพร่หลวงจ่ายเดือนอีกอย่างหนึ่งว่า "ไพร่ทองหมู่เข้าเดือนรับราชการ" ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดคเภา มาตรา ๔๔," หน้า ๑๓๘.

การบริหารราชการส่วนกลางมีพระมหากษัตริย์เป็นมุนายระดับสูงสุด เจ้านายกับขุนนางข้าราชการผู้บังคับบัญชากรมต่าง ๆ ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน มีฐานะเป็นมุนายในระดับสูงช่วยบริหารราชการ โดยเป็นายหมวด นายกอง เป็นมุนายระดับล่างอยู่ใต้อำนาจบัญชา และทำหน้าที่ควบคุมไพร่ อีกคนหนึ่ง การสั่ง ราชการจะผ่านตามลำดับชั้นของมุนายลงมาจนถึงไพร่ และเช่นเดียวกันการ รายงานราชการ ส่วยที่เก็บได้ หรือการร้องเรียนจะต้องส่งผ่านไปตามชั้นตอนของ มุนาย แยกตามฝ่ายทหารและพลเรือน ไปจนถึงพระมหากษัตริย์ ตามธรรมเนียม การปกครองนั้น เมืองที่อยู่โดยรอบราชธานีจัดเป็นหัวเมืองชั้นใน อยู่ในเขตวง ราชธานี ผู้รั้งเมืองกับกรมการทำหน้าที่ปกครองเมืองเหล่านี้ภายใต้อำนาจของ ขุนนาง ข้าราชการ หรือเจ้านายที่เป็นผู้บังคับบัญชากรมต่าง ๆ อยู่ในราชธานี^๑ ไพร่ที่ตั้งบ้านเรือนในเขตหัวเมืองชั้นใน คงจะถูกควบคุมโดยตรงจากกรมกองตน สังกัดเพราะอยู่ใกล้ราชธานี กรมทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนสามารถส่งนายหมวด นายกองมาจัดการควบคุม และเกณฑ์ราชการ หรือเกณฑ์เงินจากไพร่ในสังกัดได้ ผู้รั้ง เมืองและกรมการจะคอยให้ความช่วยเหลือและสอดส่องดูแลไพร่พลให้ ทาง ราชการก็กำหนดให้ผู้รั้งเมืองและกรมการช่วยสืบจับไพร่ที่หลบหนีจากมุนาย ถ้าไม่ ไล่ใจ และมุนายไปจับไพร่ที่หลบหนีได้ตามแขวงเมืองใด ผู้รั้งเมืองกับกรมการ จะถูกลงโทษ^๒ เท่ากับเป็นความพยายามจะสะกักกันไพร่ที่หลบหนี และเป็นการ ช่วยนายหมวดนายกองควบคุมคนในสังกัดอีกทางหนึ่ง ศูนย์กลางการบริหาร

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," หน้า ๕๕.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๒," หน้า ๒๔๑ - ๒๔๒.

ราชการส่วนกลางอยู่ที่ราชธานี คังนั้นไพร่จึงมักจะถูกเกณฑ์ราชการมาทำงานในราชธานี หรือทำงานตามความประสงค์ของมูลนายที่อยู่ในกรุงเทพฯ

สำหรับหัวเมืองที่อยู่ถัดหัวเมืองชั้นในออกไป เรียกว่าหัวเมืองชั้นนอก มีการจัดแบ่งเป็นหัวเมืองชั้นเอก โท และตรี นอกจากนี้ยังมีเมืองย่อย ๆ ขึ้นต่อหัวเมืองชั้นต่าง ๆ เหล่านี้ พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการเมือง มีอำนาจบังคับบัญชาเด็ดขาดแทนพระองค์ ถัดจากหัวเมืองชั้นนอกจะเป็นเมืองประเทศราชที่มีผู้ปกครองเป็นคนพื้นเมือง ทำหน้าที่ปกครองตามจารีตประเพณีของตน^๒ หัวเมืองชั้นนอกมีโครงสร้างที่จำลองแบบไปจากส่วนกลาง กล่าวคือ ผู้รักษาราชการเมืองเป็นศูนย์กลางในการปกครอง มีทำเนียบข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ ทำเนียบข้าราชการในหัวเมืองชั้นนอกระดับเมืองเอก ๒ เมืองตามที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง คือ เมืองพิษณุโลก และนครศรีธรรมราช มีข้าราชการตำแหน่งเมือง วัง คลัง นา เหมือนกับจตุสดมภ์ นอกจากนี้ยังมีสี่ศีกีและข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ขึ้นสังกัดกับฝ่ายทหารและพลเรือนอย่างจำเพาะกับข้างฝีมือ^๓ หัวหน้าฝ่ายทหารจะเรียกว่า พล มีบรรดาศักดิ์สูงค่าแล้วแต่ความสำคัญของหัวเมือง ส่วนหัวหน้าฝ่ายพลเรือนเรียกว่า มหาดไทย สำหรับเมืองพิษณุโลก มีขุนศรีพิไชยสงคราม เป็นพล กับหลวงเสนามาตย์ เป็นมหาดไทย และนครศรีธรรมราช มีหลวงไกรพลแสนยาธิบดีศรีสุรินทรเดโชชัย

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," หน้า ๕๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง,"

เป็นพล กับหลวงजाเป็นมหาดไทย^๑ พลกับมหาดไทย เปรียบเสมือนสมุหพระ-
 กระลาโหม กับสมุหนายกในราชธานี ตำแหน่งข้าราชการสำคัญของหัวเมืองชั้นโท
 และตรี กับหัวเมืองชั้นมีโครงสร้างคล้าย ๆ หัวเมืองชั้นเอก คือประกอบด้วย
 ผู้ว่าราชการเมือง ปลัด ยกกระบัตร พล มหาดไทย จตุสดมภ์ และสัสดี^๒
 ข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นมูลนาย มีทั้งมูลนายระดับสูง และมูลนาย
 ระดับล่าง

นอกจากข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ในทำเนียบแล้ว ยังมีผู้ที่ทำหน้าที่
 ควบคุมไพร่พลในหัวเมืองอีก ๒ ตำแหน่งคือ กำนัน หรือกำนันพันนายบ้าน กับ
 นายบ้านหรือผู้ใหญ่บ้าน นายบ้านอาจจะเป็นมูลนายระดับล่างที่สุดที่ทำหน้าที่ดูแล
 รักษาความสงบเรียบร้อย และปกครองหมู่บ้านซึ่งเป็นชุมชนขนาดเล็ก "อักขรา-
 ภิธานศรีบท"^๓ อธิบายว่า นายบ้านเป็นคนที่ได้รับแต่งตั้งให้ดูแลคนอื่น^๔ มักเป็นคน
 ที่ได้รับความนับถือและยำเกรงจากคนในหมู่บ้าน ได้รับแต่งตั้งจากผู้รักษาราชการ
 เมืองหรือกรมการ ให้ทำหน้าที่คอยทำบัญชีจำนวนคนในหมู่บ้าน รักษาความสงบ
 เรียบร้อย สอดส่องดูแลคนที่เดินทางเข้าออกในหมู่บ้านคน ตลอดจนตรวจตราไม่ให้
 มีโจรผู้ร้าย และจดทะเบียนรูปพรรณอาวุธปืนในครอบครองของราษฎร^๕ ส่วนกำนัน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๗ - ๓๑๘.

^๒ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ,
 หน้า ๑๘๒ - ๑๘๓.

^๓ อักขราภิธานศรีบทของหมอปรีดเด, หน้า ๒๔๕.

^๔ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระราชกำหนดเกา มาตรา ๑๒,"
 หน้า ๓๓๗ - ๓๔๒.

เป็นผู้ปกครองระดับสูงกว่านายบ้าน เป็นผู้ใหญ่ที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ^๑ และคงจะทำหน้าที่ทำนองเดียวกับนายบ้าน แต่เขตความรับผิดชอบมีกว้างกว่า คือ กินพื้นที่หลาย ๆ หมู่บ้าน นายบ้านและกำนันเป็นมูลนายระดับล่างที่ทำหน้าที่ควบคุมไพร่โดยตรง เป็นตัวกลางเชื่อมระหว่างข้าราชการในเมืองกับไพร่ในชนบท ตัวอย่างที่เห็นชัดถึงบทบาทของกำนันและนายบ้านคือในหัวเมืองลาว โครงสร้างการปกครองของหัวเมืองลาวมีลำดับขั้นดังนี้คือ มีเจ้าเมือง นายกอง ตาแสง และนายบ้าน ตาแสงเทียบได้กับกำนัน ทำหน้าที่คุมบัญชีคนและเกณฑ์แรงงานไพร่ นายบ้านจะขึ้นต่อตาแสง และช่วยควบคุมไพร่ให้ ทั้งตาแสงและนายบ้านมีสิทธิได้รับผลประโยชน์จากไพร่ที่ตนควบคุมอยู่ ตำแหน่งตาแสงนี้เป็นตำแหน่งที่ชาวบ้านเลือกขึ้นมา แม้วาผู้ว่าราชการเมืองหรือกรมการจะเป็นผู้แต่งตั้งนายบ้านกับกำนัน แต่การแต่งตั้งน่าจะต้องผ่านความเห็นชอบจากไพร่ด้วย เพื่อมิให้เกิดความยุ่งยากในการปกครอง

ไพร่ที่ขึ้นสังกัดกับหัวเมืองชั้นนอกประกอบด้วย เลกกงเมืองหมายถึงไพร่หลวงจ่ายเดือน กับไพร่หลวงส่วยของเมืองนั้น ๆ เลกกงเมืองจะมาจากไพร่ในเมืองดังกล่าว หรือมาจากไพร่จรจัดไม่มีสังกัดมูลนายที่หลบซ่อนตามหัวเมือง และ

ศูนย์วิทยพัทยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ อักษรวิธานศัพท์ของหมอบรัดเลย์, หน้า ๑๓. และสังฆราช ปาลเลกัวซ์ แปลความหมายของ "กำนันภานนายบ้าน" ว่า "Elders of a village." ดู J.B. Pallegoix, Dictionarium Linguae Thai, p.233.

^๒ คุรายละเอียกใน Wilfred G. Burchett, Mekong Upstream (Berlin: Seven Seas Publisher, 1959), pp. 202 - 203.

นายหมวนายกอง เกลี่ยกลอมมาล็กเป็น เลกคองเมืองไว้ใช้ราชการ^๑ นอกจากนี้ก็มี
ไพร่สมขึ้นสังกัดต่อผู้รักษาราชการเมืองและกรมการ ไพร่เหล่านี้จะตั้งถิ่นฐานอยู่
ตามหมู่บ้านต่าง ๆ คั้งนั้นมุลนายที่ควบคุมไพร่จึงมีทั้งมุลนายคนสังกัด และมุลนาย
ระดับท้องถิ่น คือ นายบ้านและกำนัน ซึ่งขึ้นต่อมุลนายระดับสูงกว่าในตัวเมืองอีก
ทีหนึ่ง บางครั้งมุลนายคนสังกัดไม่มีอำนาจเหนือไพร่ของตนโดยตรง ต้องอาศัย
ผ่านมุลนายระดับท้องถิ่นอีกทอดหนึ่ง จึงมีปัญหาเรื่องการเรียกเกณฑ์ราชการ หรือ
การเก็บส่วยจากหัวเมืองมักล่าช้า หรือได้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย^๒ ส่วนกลางเอง
ก็พยายามควบคุมการบริหารราชการในหัวเมืองผ่านทางยกกระบัตร ซึ่งเป็นตำแหน่ง
ที่ทางส่วนกลางตั้งไปคอยสอดส่องการบริหารราชการตามหัวเมืองโดยเฉพาะ^๓
แต่ในทางปฏิบัติแล้วอำนาจของราชธานีคงจะไม่สามารถควบคุมหัวเมืองชั้นนอก

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา ๑๒,"
หน้า ๓๔๖. และกฎ หจข., ร. ๕ กห. ๒๖ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
ถึงผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองปรานบุรี เมือง
ประจวบคีรีขันธ์ โปรดเกล้าฯให้ตั้งโรงศึก ณ เมืองราชบุรี ให้ชาหลวงศึกเลข ๕
เมือง ลงวัน ๔ ๒ ๑๒ ค่ำ ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒, หน้า ๑๔๒ - ๑๔๘.

^๒ เพราะมุลนายระดับท้องถิ่นนำไพร่ตลอดจนเงินส่วย และส่วยสิ่งของ
ไปใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัว คุรายละเอียดใน หจข., ร. ๕ พศ. ๗/๒๒๗
หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีฯ รัง มูลเกล้าฯถวายความเห็นเรื่องจัดการเลข
หัวเมืองฝ่ายตะวันตก แดเมืองต่าง ๆ ลงวัน ๗ ๑ ๑ ค่ำ ปิวอก ฉศก จ.ศ. ๑๒๔๖.

^๓กฎหมายระบุว่าไม่ว่าเจ้าเมืองจะทำอะไร ต้องให้ยกกระบัตรรับรู้
และยกกระบัตรมีสิทธิมากราบบังคมทูลขอราชการต่าง ๆ ได้โดยไม่ต้องรายงาน
ผ่านเจ้าเมือง ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาชาหลวง
มาตรา ๑๓๙," หน้า ๘๘ - ๑๐๑.

อย่างเต็มที่ เพราะที่ตั้งของเมืองเหล่านี้อยู่ห่างไกล เดินทางติดต่อกับลำบาก
 มุขนายที่ควบคุมไพร่ในหัวเมืองอย่างแท้จริงคือมุขนายระดับท้องถิ่น โดยเฉพาะ
 อย่างยี่งนายขานและกำนัน

วิธีการเกณฑ์ราชการ

การควบคุมไพร่พลเริ่มจากการจัดหมวดหมู่ "พระไอยการขานย่นแกลง"
 กำหนดให้มีการจัดแบ่งลูกหมู่ที่อายุตั้งแต่ ๕ ปีขึ้นไป เข้าตามสังกัดมุขนายของบิดา
 หรือมารดา เป็นไพร่หลวง ไพร่สม หรือไพร่ส่วย เป็นจุดเริ่มต้นที่มุขนายจะต้อง
 จัดการทำบัญชีขึ้นทะเบียนลูกหมู่ไว้ในสังกัดตน แต่ลูกหมู่จะยังไม่ถูกเกณฑ์ราชการ
 จนกว่าจะได้รับการสักหมายหมู่ และขึ้นทะเบียนเลขแล้ว มุขนายต้องจัดการขึ้น
 ทะเบียนทางวาวไพร่ ทาส รวมทั้งลูกหมู่ในสังกัดตอกรมพระสุรัสวดี หรือต่อ
 เจ้าพนักงานสักคีในหัวเมือง เพื่อตรวจสอบและชำระทะเบียนเลข กับทางวาว
 ของมุขนายให้ตรงกันก่อนแล้วจึงจัดการสักหมายหมู่ หรือที่เรียกกันว่า การสักเลข

การสักเลข คือ การเอาเหล็กแหลมแทงตามเส้นหมึกที่เขียนไว้เป็นตัว
 อักษรที่บอกชื่อเมือง ชื่อมุขนายตนสังกัดไว้ที่ข้อมือ หรือที่อื่น ๆ ของไพร่และทาส
 ทั้งปวง เดิมเชื่อกันว่าไพร่จะถูกขึ้นทะเบียนเกณฑ์แรงงานเมื่ออายุครบ ๑๘ ปี
 แต่จาก "ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์ แลปลดชะรา รัตนโกสินทรศก
 ๑๑๘" ซึ่งประกาศใช้เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ระบุว่า

บุคคลชนิดที่ต้องบวชอายุขึ้นรับราชการนั้น แรกกาลก่อนที่ได้เป็นมา กำหนดเอาสัณฐานของบุคคลเป็นที่ตั้ง คือ ชายสูง ๒ ศอกคืบนับว่าเป็นฉกรรจ์ บวชอายุขึ้นรับราชการในที่กำหนดเอาสัณฐานเป็นอัตราเช่นนี้ บางคนที่เป็นคนร่างใหญ่อายุ ๑๔ หรือ ๑๕ ก็โคชนาคอัตราเสียแล้ว... อนึ่ง แรกก่อนคนที่ปลัดชะรายกออกจากเป็นคนฉกรรจ์อายุ ๗๖ ปีเป็นกำหนด...^๑

แสดงให้เห็นว่าใช้ความสูงเป็นเกณฑ์ใช้อายุ ๑๔ ปี เรื่องการสักหมายหมั้นนี้ หมอสมิธ เคยเขียนบทความเกี่ยวกับการสักเลิกจากประสมการที่ เคยเห็นมา โดยกล่าวว่าผู้ชายอายุ ๑๖ - ๑๗ ปี มักมีความสูงถึงเกณฑ์ต้องถูกสักแล้วคือราว ๕๐ นิ้ว^๒ และความสูงที่เวลานี้วัดจากเท้าถึงไหล่เท่านั้น การสักเลิกสมัยรัตนโกสินทร์ ใช้วิธีให้ผู้ชายชำระไพร่ ทาสของคนที่ยังไม่ได้สักหมายหมั้น รวมกับไพร่จรจัดที่เกลี้ยกล่อมมาได้ใหม่ แล้วส่งตัวเข้ามารับการสักหมายหมั้น ณ กรุงเทพฯ ต่อมาก็ใช้วิธีส่งชาหลวงเป็นแม่กองจากกรุงเทพฯ ไปกำกับการสักเลิก ณ หัวเมืองต่าง ๆ กฎหมายกำหนดให้สักหมายหมั้นไพร่ทาสทุกกรมกอง แยกในทางปฏิบัติแล้วการเลี้ยงสักหมั้นหมูกจะมีมาก ไพร่ใช้วิธีการหลบหนีไปซ่อนตามป่าดงกลายเป็นไพร่จรจัด

^๑ร.ต.ท.เสถียร ดายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เกลิเมต์, ๑๘๗๘), ๑๗: ๑๑๗.

^๒Samuel Smith, "Marking the Siamese," Siam Repository 5 (July 1873): 343.

^๓ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ दानสังคัม, หน้า ๑๒๗ และ ๑๓๗.

^๔บุญรอด แก้วกัณหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า ๑๔๕.

ไม่มีสังกัดมูลนาย บางที่มูลนายก็เบียดบังไพร่ทาสของตนไว้ไม่นำสังกัด กฎหมายหลายฉบับพยายามย้มาถึงโทษของการ เบียดบัง เลก หรือการนำ เลกต่างสังกัดมาสังกัดขึ้นสังกัดของตน^๑ แม้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บัญหาคังกล่าวยังคงมีอยู่ เลกจรจัดไม่มีสังกัดมูลนายยังมีแอบแฝงตามหัวเมืองต่าง ๆ จนกลายเป็นนโยบายให้ผู้ว่าราชการ เมืองกับกรมการคอยเกลี้ยกล่อมเลกจรจัดมาใช้ราชการ^๒ ในขณะที่เกี่ยวกับการสังกัดเลกยังมีเป็นครั้งคราว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสังกัดเลกหัวพระราชอาณาจักรมักมีรัชกาลละครั้ง ทำให้เกิดปัญหาคนต่างรอกการ สักมาก การหลบหนีหรือการ เบียดบัง เลกจึงมีโอกาทำได้ เพราะคนที่ยังไม่ได้ สักหมายหนีทั่วไปและการตรวจสอบทำได้ลำบาก ด้วยเหตุที่ไม่มีทะเบียนเป็นทางราชการ ดังนั้นแม้ว่ากฎหมายจะกำหนดให้ไพร่และทาสทุกคนได้รับการสักหมายหมู่ เมื่อมีความสูงโคขนาด แต่ในทางปฏิบัติคงทำได้เพียงบางส่วน และคงมีไพร่กับทาสในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์อีกไม่น้อยที่ยังไม่ได้ผ่านการสักหมายหมู่ หรือขึ้นทะเบียนเลก

เลกที่ผ่านการสักหมายหมู่แล้วจะต้องถูกเกณฑ์ราชการ ไม่ว่าจะเป็นในรูปแรงงาน สิ่งของ หรือเงิน ทะเบียนเลกจะเป็นหลักฐานที่ใช้ในการบริหารราชการ ทั้งในยามปกติ และยามสงคราม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด

^๑เช่น พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๗ ประกาศเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ ระบุโทษมูลนายที่เบียดบัง เลกไม่นำสังกัด และพระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๒๑ ซึ่งห้ามมูลนายนำ เลกต่างหมู่มาสังกัดขึ้นสังกัด ประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๓๓๕.

^๒หจช., ร. ๕ กท. ๑๐ สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ถึงพระยาวิชิตรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองภูเก็ต ว่าด้วยให้หลวงรองเมือง ว่าที่พระพลสงครามจางวางคานเมืองถลาง ลงวัน ๓ ๕ คำ ปิวอก ฉศก จ.ศ. ๑๒๓๖, หน้า ๒๐๑ - ๒๐๔.

ให้สักเลกในปีมะเส็ง สัปตศก จ.ศ. ๑๑๘๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๒๘ แล้วก็โปรดให้
 เลกหัวเมืองขึ้นกับเลกไพร่หลวง ไพร่สม มาทำอิฐเพื่อก่อกำแพงของกรุงเทพฯ^๑
 หลังจากนั้นมีการเกณฑ์เลกไปรบในสงครามกับพม่า และอาณาจักรอื่น ๆ หลายครั้ง
 ขณะเดียวกันก็มีความต้องการจะบูรณะฟื้นฟูอาณาจักรในทุกด้าน การเข้าเคื่อนและ
 การส่งส่วยของเลกจึงมีความสำคัญ ตามธรรมเนียมของการเกณฑ์ราชการนั้น
 เลกที่มีภูมิลำเนาในเขตหัวเมืองชั้นใน ต้องมาเข้าเคื่อนรับราชการในราชธานี และ
 เลกตามหัวเมืองชั้นนอกที่เป็นเลกคงเมืองจะเข้าเคื่อนรับราชการอยู่ที่เมืองของตน^๒
 ส่วนเลกส่วยนั้นไม่ต้องมาเข้าเคื่อน แต่ต้องส่งส่วยให้ครบตามจำนวน

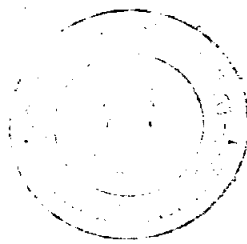
การเกณฑ์แรงงาน หรือเกณฑ์ส่วยถือเป็นการเกณฑ์ตามปกติ บางครั้ง
 จะมีการเกณฑ์ราชการเพิ่มมากกว่าปกติ เรียกว่า เกณฑ์เฉลี่ย หมายถึงการเกณฑ์
 แรงงานหรือส่วยเป็นกรณีพิเศษเพื่อทำงานให้พระมหากษัตริย์ การเกณฑ์เฉลี่ยนี้
 ไม่มีกำหนดตายตัว ขึ้นอยู่กับพระราชประสงค์เป็นครั้งคราว^๓ เช่น เกณฑ์แรง
 หรือส่วยมาทำพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพ^๔ หรือเมื่อมีพระราชประสงค์
 สิ่งของใด ก็จะมีโปรดให้เกณฑ์เฉลี่ยไปตามกรมกองและหัวเมืองต่าง ๆ ให้จัดหา

^๑ชัย เรื่องศิลป์, "สังคมไทยในศตวรรษที่ ๒๔," หน้า ๓๘.

^๒รัฐวิ สุทธิสงคราม, พระประวัติและงานสำคัญของจอมพลกรมหลวง-
 นครไชยศรีสุรเดช ผู้ทรงวางรากฐานแห่งกองทัพไทย (พระนคร: โรงพิมพ์
 แพร่การช่าง, ๒๕๑๘), หน้า ๑๘๓ - ๑๘๔.

^๓สมสมัย ศรีสุทรพรรณ, โฉมหน้าศักดินาไทย, หน้า ๒๑๓.

^๔ดูรายละเอียดใน จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ - ๑๑๗๓,
 "บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จ.ศ. ๑๑๗๑"
 (พระนคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์, ๒๕๑๓), หน้า ๓๖ - ๕๑.

หรือท่าของกิ่งกล่าวมาถวาย^๑ มุสนายเป็นคนจัดการ เกณฑ์ราชการทั้งการเกณฑ์
ตามปกติและเกณฑ์เจ็ดสิบ การเกณฑ์ราชการในหัวเมืองยังต้องอาศัยนายบ้าน กับ
กำนันช่วยจัดการร่วมกับข้าราชการหัวเมือง และนายหมวคนายกองที่มาจากรมกอง
ต่าง ๆ ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน

หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเกณฑ์ราชการจึงประกอบด้วยกรมพระกระลา-
โหม กรมมหาดไทย กับกรมท่า ซึ่งมีหัวเมืองต่าง ๆ อยู่ในความรับผิดชอบตามที่
กฎหมายกำหนด นอกจากนี้ยังมีกรมที่เกี่ยวข้องกับการเกณฑ์ราชการอีกกรมหนึ่ง คือ
กรมพระสุรัสวดี แม้ว่ากรมนี้จะ เป็นกรมฝ่ายพลเรือน แต่มีฐานะเป็นกรมอิสระขึ้นต่อ
พระมหากษัตริย์โดยตรง^๒ ทำหน้าที่รักษาทะเบียนเลขขึ้นสังกัดกรมกองทั้งฝ่ายทหาร
และพลเรือน ไม่ว่าจะอยู่ในกรุงเทพฯหรืออยู่ตามหัวเมือง กรมนี้จะเป็นหน่วยงาน
กลางกำกับจัดการเลขไพร่ทั้งปวง ทำหน้าที่คัดลึนคดีความเกี่ยวกับเลข
นอกจากนี้ยังมีหน้าที่เกี่ยวข้องในการจัดเก็บส่วย กับเงินกาจางคนทำราชการแทน
ตลอดจนออกหนังสือสำคัญบางอย่าง^๓ เช่น ทะเบียนเลข และหนังสือสำคัญที่ให้แก่

^๑ เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ให้นาง
นางชนะนี้เพื่อนำไปปล่อย ณ สวนทำใหม่ ที่ตำบลบางอ้ออื่น กรุงเทพฯ หจข.,
ร. ๔ กท. ๑๓ หนังสือพระยาตรีเสาวราชา ถึงพระยาชุมภักดิ์ พระยามหาสิงหิคุณ
พระพิไชยชลลึน ว่าควยเกนชนะนี้ ปีมะเสง นพศก จ.ศ. ๑๒๑๘, หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

^๒ ม.ร.ว. อภิบาล รพีพัฒน์, สังคมนตรีในสมัยรัตนโกสินทร์...,
หน้า ๑๔๓.

^๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระคำรัสทรงแกลง
พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน," ใน หนังสืออ่านประกอบคำบรรยาย
วิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า ๒๐๑.

มูลนาย หรือผู้ที่ได้รับยกเว้นจากการสักระหมายหมุ่ และการเกณฑ์ราชการ ซึ่งสมัย
หลังเรียกว่าหนังสือคุ้มลัก หรือตัวพิมพ์คุ้มลัก กฎหมายตราสามดวงระบุว่าคดีความ
ใด ๆ เกี่ยวกับตัวเลขแล้วถือเป็นหน้าที่ของเจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดี กับ
เจ้าพนักงานลัศศีตามหัวเมือง ที่จะพิจารณาตัดสิน^๑ แม้แต่สมุหพระกระลาโหม
และสมุหนายก ถ้ารับฎีกาเรื่องเกี่ยวกับเลข และมีไซ่เป็นคดีสำคัญขนาดที่
พระมหากษัตริย์ทรงตัดสินถวายพระองค์เองแล้ว ให้ส่งเรื่องให้กรมพระสุรัสวดี
จัดการได้โดย^๒ ในฐานะที่กำลังคนมีความสำคัญต่ออาณาจักรมาก ดังปรากฏใน
พระราชปรารภของกฎหมายฉบับหนึ่งที่ประกาศในปี ๒๓๒๗ ว่า พระมหากษัตริย์ทรง
"...รักพระศาสนา อนุเคราะห์ราษฎร ยิ่งกว่าพิศุจะเงินทองร้อยเท่าพันทวี
อีก..."^๓ กรมพระสุรัสวดีซึ่งจัดการคานกำลังคนจึงน่าจะมีความสำคัญและมี
อำนาจมาก

โครงสร้างกรมพระสุรัสวดีตาม "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน"
ประกอบด้วยกรมย่อย ๆ ๓ กรมด้วยกัน คือ กรมพระสุรัสวดีกลาง มีออกพระ-
ราชสุภาวดี ถือศักดินา ๕,๐๐๐ เป็นเจ้ากรม และมีกรมขึ้นอีก ๒ กรม ได้แก่
กรมพระสุรัสวดีซ้าย มีออกพระเทพาธิบดีศรีเทพนารายณ์ ศักดินา ๓,๐๐๐ เป็น

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระธรรมนูญ มาตรา ๑๔,"

หน้า ๑๓๐.

^๒คดีที่พระมหากษัตริย์ทรงตัดสินเอง ได้แก่ คดีกบฏ ก่อจลาจล
เบียดบังไพร่หลวง ทมเหงกรรโงกไพร่จนไพร่แตกฉานชานเซ็นเพื่อหลบเลี่ยงการ
กคชี่ และลักพระราชทรัพย์ ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนด
เกา มาตรา ๑๕," หน้า ๗ - ๘.

^๓เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๕," หน้า ๒๒๕.

เจ้ากรม และกรมพระสุรัสวดีชวา มีออกพระศรีสุเรนทราธิบดีวิริยพรหมเทพรามาตยาธิบดีศรีภาพสมุทรร คักคินา ๓,๐๐๐ เป็นเจ้ากรม^๑ กรมพระสุรัสวดีกลางคงจะปฏิบัติราชการในเขตหัวเมืองชั้นใน ส่วนกรมพระสุรัสวดีซ้ายกับกรมพระสุรัสวดีขวาคงจะทำหน้าที่อย่างเดียวกันในหัวเมืองต่าง ๆ ตามที่กฎหมายกำหนด หัวเมืองที่ขึ้นต่อกรมพระสุรัสวดีซ้ายมี ๒๔ เมือง ได้แก่ นครศรีธรรมราช สวรรคโลก สุโขทัย นครราชสีมา ตะนาว นครสวรรค์ จันทบุรี ไชยา พัทลุง ชุมพร พรหมบุรี สิงห์บุรี อุทัยธานี สรรคนบุรี กาญจนบุรี ไทรโยค สุพรรณบุรี ราชบุรี ปราจีนบุรี นนทบุรี ชลบุรี ปราณบุรี กุยบุรี และระยอง ส่วนหัวเมืองที่ขึ้นต่อกรมพระสุรัสวดีขวามี ๑๔ เมือง คือ พิษณุโลก กำแพงเพชร, เพชรบูรณ์ พิจัย พิจิตร เพชรบุรี ชัยนาท อินทบุรี ลพบุรี สระบุรี อ่างทอง ศรีสวัสดิ์ ฉะเชิงเทรา และนครนายก^๒ กรมพระสุรัสวดีทั้งสามกรมตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ คงจะอยู่บริเวณศาลาสารบัญชี่หรือหอเสด็จซึ่งเก็บรักษาทะเบียนเลข หอเสด็จนี้ตั้งอยู่ใกล้ ๆ ศาลหลักเมือง^๓

เมื่อพิจารณาโครงสร้างของกรมพระสุรัสวดีจะเห็นว่า หัวเมืองที่ขึ้นต่อกรมพระสุรัสวดีทั้งสามต่างเป็นเมืองขึ้นต่อสมุหพระกระลาโหม สมุหนายก และเจ้าพระยาพระคลังปะปนกันไปหมด อย่างหัวเมืองขึ้นกรมพระสุรัสวดีซ้าย มี

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน มาตรา ๑๔," หน้า ๒๔๔ - ๒๔๕.

^๒เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง มาตรา ๓๑," หน้า ๓๑๗ - ๓๒๖.

^๓จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี... , หน้า ๓๙๕.

เมืองนครศรีธรรมราชที่ขึ้นต่อสมุหพระกระลาโหม เมืองนครราชสีมาที่ขึ้นต่อ
สมุหนายก และเมืองจันทบุรีขึ้นต่อเจ้าพระยาพระคลัง เป็นต้น นอกจากนี้กรม
ต่าง ๆ ทุกกรมจะมีสมุหบัญชีของตนคอยสำรวจชำระบัญชีที่ทางว่าว และจัดการเรื่อง
เลิกในสังกัด แม้ในหัวเมืองก็มีสัสดีประจำเมืองทำหน้าที่อยู่แล้ว ดังนั้นการทำงาน
ของกรมพระสุรัสวดีจึงเหมือนกับปฏิบัติงานซ้ำซ้อนงานของกรมกองอื่น เข้าไป
ก้าวกายงานของกรมกองต่าง ๆ ทุกแห่ง และกรมกองต่าง ๆ ก็คงไม่ต้องการ
ให้กรมพระสุรัสวดีมาแทรกแซงการปฏิบัติงานของตน ปรากฏว่าในสมัยกรุงรัตน-
โกสินทร์ สมุหพระกระลาโหม สมุหนายก และเจ้าพระยาพระคลังก็เข้ามาควบคุม
การขึ้นทะเบียน และการเลิกเลิกในเขตรับผิดชอบของตนมากขึ้น และทำให้อำนาจ
ของกรมพระสุรัสวดีลดลง^๑ กรมพระสุรัสวดีนั้นจึงทำหน้าที่คุมทะเบียนมากกว่าจะคุม
กำลังคนจริงจัง และเป็นเสมือนเครื่องมือที่ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบจำนวน
ไพร่พลโดยประมาณทั้งที่เป็นเลิกไพร่หลวงและเลิกไพร่สม กับเลิกทาสของมูลนาย
อื่น ๆ

การเกณฑ์ราชการ เลิกจะเริ่มภายหลังจากสัญญาหมั้นแล้ว ตามปกติเลิก
จะถูกเกณฑ์ไปจนกว่าจะอายุครบ ๗๐ ปี กฎหมายจึงอนุญาตให้ปลดด้วยการสักตรา
เพื่อมิให้เกณฑ์ราชการต่อไป อย่างไรก็ตาม เลิกอาจถูกปลดก่อนที่อายุจะถึง ๗๐ ปี
ได้เช่นกัน กฎหมายตราสามดวงระบุว่า

^๑ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ,
หน้า ๑๕๐ - ๑๕๑ ตัวอย่างเช่น การสักเลิกหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกที่มีใน
ปี ๒๔๒๓ ให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี พระคลังเป็นแม่กองสักเลิก กุ
หจข., ร. ๕ พศ. ๓/๑๕๑ ดำเนาสารตราถึงหัวเมืองว่าด้วยการที่จะตั้ง
สักเลข ปีมโรง โทศก จ.ศ. ๑๒๔๒.

ถ้าลูกตายหนีพิภพจรีต ให้สมุบายชี้ยว่าแก่เจ้ากรมบังคับกรมในกรมนี้ แลให้เจ้ากรมบังคับกรมในกรมนี้สืบสาวดู ถ้าจริงคุณหนึ่งถอยคำเจ้าหมูลงสมุบายชี้ยจำหน่ายแล้วไซ้ จึงให้เจ้าหมูลงสมุบายชี้ยทำเบนนั่งสี่อทานบน ว่าเลิกซึ่งตายแลหนีพิภพจรีตนั้นอยู่บ้านนั้นตำบลนั้น รูปประพันธ์นั้น สูง ต่ำ คำ ขาว บิศา มานคา บุตร ภรรยาแลตัวชื่อนั้น หนีตายพิภพจรีต พดฺธิที่เอมีนั้น เคือนั้น...

จะเห็นได้ว่าเลิกที่เสียชีวิต หลบหนี หรือวิภพจรีตจะถูกปลดออกจากราชการ โดยเจ้าหมูลงนายเป็นผู้ยื่นทางว่าวขอตั้งจำหน่ายเลิกเหล่านี้ต่อกรมที่ขึ้นสังกัด เพื่อแจ้งขอแก้ไขทะเบียนเลิกต่อกรมพระสุรัสวดี เพราะถ้าไม่มีการแก้ไขทะเบียนเลิกแล้ว เวลาเกณฑ์ราชการจะเกณฑ์ตามทะเบียน มุลงนายมีหน้าที่ต้องหาคนหรือช่วยมาส่งให้ครบตามจำนวนที่เกณฑ์^๒ นอกจากนี้มุลงนายยังตั้งจำหน่ายเลิกพิการและเลิกบวชได้^๓ การขอตั้งจำหน่ายเลิกสามารถทำได้ทั้งไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย และในทางกลับกันคือ ถ้าเลิกที่เคยจำหน่ายหนีกลับมา หรือที่จำหน่ายบวชนั้นเลิกมุลงนายก็ต้องยื่นทางว่าวขอแก้ไขทะเบียนเลิกใหม่^๔ เพื่อนำมาบวชบัญชีเตรียมเกณฑ์ราชการต่อไป

การจัดระบบบริหารราชการตามระบบไพร่ นอกจากจะมีประโยชน์ในการควบคุมกำลังคนแล้วยังมีประโยชน์ด้านเศรษฐกิจด้วย รายได้ของอาณาจักร

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานฉนแณก มาตรา ๔,"

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการบานฉนแณก มาตรา ๖," หน้า ๒๕-๒๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

ในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มีอยู่ ๔ ประเภทด้วยกัน คือ จังกอบ หมายถึงรายได้จากการเก็บชั่งสวนสินค้า หรือเก็บเงินตามขนาดของยานพาหนะที่ขนส่งสินค้า เวลาย่านคานขนอนทั้งทางบกและทางน้ำ มีอัตรา ๑๐ เก็บ ๑ อากกร หมายถึงรายได้จากการเก็บชั่งสวนจากผลประโยชน์ที่ประชาชนนำมาหากินได้ คงจะเก็บอัตราเกี่ยวกับจังกอบ ส่วน หมายถึงสิ่งของหรือเงินที่ไพร่ช่วยส่งมาแทนแรงงาน และ ฤชา หมายถึงค่าธรรมเนียมที่เรียกจากประชาชนเวลาที่ทางราชการทำงานบางอย่างให้ นอกจากนี้รายได้ของอาณาจักรยังมาจากเครื่องราชบรรณาการ ส่วนแบ่งจากมรดกของขุนนางข้าราชการที่ถึงแก่กรรม และจากการค้ากับต่างประเทศ^๒ จะเห็นได้ว่ารายได้หลักทั้งสี่ประเภทนั้น ไพร่เป็นผู้รับภาระเป็นผู้เสียเกือบทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งอากกรและส่วนนั้นเรียกได้ว่าเป็นภาระของไพร่มีเชื้อของมูลนาย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ อากรคานานันมูลนายระดับสูงไม่ต้องเสีย นอกจากที่นาของมูลนายจะให้ผู้อื่นเช่าทำ ผู้เช่าจึงจะรับภาระเสียอากรคานาให้ทางราชการ^๓ ส่วนไพร่นั้นต้องเสียคานาตามอัตราที่กำหนด นอกจากจะเป็นการทำนาในที่นาของมูลนาย และทำให้มูลนาย มีโคเช่าทำ หรือทำนาในที่คินัลปนากุทิศถวายพระอาราม จึงจะไม่เสียอากรคานา

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง," ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (นครหลวง: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕), ๒: ๑๔๕ - ๑๔๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕ - ๑๕๖.

^๓ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๓๓, "ร่างท้องตราถึงหัวเมือง เรื่องข่าหลวงรังวัดนาออกตราจองที่คิน จ.ศ. ๑๑๓๓" (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๔), หน้า ๔๐ - ๔๑.

ส่วยนั้นมีความสำคัญมาก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ รายไคของอาณาจักรยังอยู่ในระดับท่ำ ไม่ค่อยพบกับรายจ่าย ดังปรากฏใน พระราชพงศาวดารว่า "เงินเก็บมาได้แต่ส่วยสาอากร ก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงเอามาแจกเบี้ยหวัดก็ไม่ใครพอ ต้องเอาเงินกำไรตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติม อีกรจึงจะพอจ่ายไคปีหนึ่ง ๆ เงินคงคลังสะสมไว้ก็ยังมี..."^๑ กำไรจากการค้า สำเภา นั้นมาจากการค้าขายสินค้าซึ่งได้มาจากส่วยที่เรียกเก็บนั่นเอง^๒ ส่วยที่เป็น สินค้าขาออกที่สำคัญมีหลายชนิด เช่น คีบูก งาช้าง เปลือกไม้ นอแรด กระวาน ครั่ง และดินประสิว^๓ เก็บจากไพร่โดยเฉพาะพวกที่อยู่ตามหัวเมืองชั้นนอก รายไคหลักของอาณาจักรนอกจากจะมาจากไพร่แล้ว การจัดเก็บยังผ่านระบบไพร่ ค่วย เจ้าพนักงานผู้รับผิดชอบในการเก็บรายไคต่าง ๆ จะต้องอาศัยมูลนายระดับ ล่าง รวมทั้งมูลนายระดับท้องถิ่นช่วยเหลือเวลาเรียกเก็บภาษีหรือส่วยจากไพร่ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ การเก็บอากรคานา เจ้าพนักงานจัดเก็บต้องไปรังวัดที่นา

^๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๔๕.

^๒ การเก็บส่วยเดิมมีจุดประสงค์จะนำมาใช้ในราชการเป็นหลัก ถ้ามีเหลือจากใช้ในราชการแล้วจึงจะนำมาขายเป็นสินค้าให้แก่พ่อค้าชาวต่างประเทศ เมื่อการค้าขายยวตัวขึ้นจุดประสงค์ในการเรียกเก็บส่วยจึงขยายเป็นการเรียกเก็บให้เพียงพอที่จะใช้เป็นสินค้า และใช้ในราชการค่วย ดู บุญรอด แก้วกัณฑ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า ๒.

^๓ วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๗๔ - ๗๗.

และคิดอัตราค่าเช่าหน้ากำนัน นายบ้านของเขานั้น ๆ และบึงการเก็บส่วย
 ควบแล้ว จะเป็นการเก็บตามระบบบริหารราชการ จากไพร่ผ่านมูลนายระดับต่าง
 ในท้องถิ่น ขึ้นมาถึงมูลนายระดับสูงในตัวเมือง ซึ่งจะจัดส่งตอกรมกองต้นสังกัด
 ในกรุงเทพฯอีกต่อหนึ่ง ส่วยที่เป็นเงินก็นำมาใช้ในการบริหารราชการ และเป็น
 พุนสำหรับทำการจasaเก่าควบ

การควบคุมไพร่ นอกจากจะนำผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมาสู่อาณาจักร
 แล้ว มูลนายยังมีส่วนได้รับผลประโยชน์ เช่น ได้รับของกำนัล หรือใช้แรงงาน
 ไพรทำการผลิตทางการ เกษตรให้โดยไม่เสียภาษีอากร จำนวนไพร่พลของมูลนาย
 จึงเป็นเสมือนเครื่องแสดงถึงอำนาจความรับผิดชอบ สถานะทางสังคมของมูลนาย
 ผู้นั้น ตลอดจนแสดงถึงความมั่งคั่งของตัวมูลนายควบ เพราะโอกาสที่จะได้รับ
 ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจย่อมจะเพิ่มพูนตามจำนวนไพร่ที่ขึ้นในสังกัดควบ

ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่

การที่ระบบบริหารราชการสมัยรัตนโกสินทร์อาศัยระบบไพร่ เป็นพื้นฐาน
 การบริหารราชการจะดำเนินไปได้อย่างราบรื่นหรือไม่จึงขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์
 ระหว่างมูลนายและไพร่ในสังกัด กฎหมายหลายฉบับพยายามควบคุมความสัมพันธ์
 ระหว่างมูลนายกับไพร่ให้เป็นไปในลักษณะที่มูลนายเอาใจใส่ดูแลทุกข์สุข ให้ความ
 คุ้มครองแก่ไพร่ และจัดการทำทะเบียนหางหวาดเล็กในสังกัดขึ้นตอกรมพระสุรัสวดี
 อย่างถูกต้อง เพื่อนำสีกมาใช้ราชการ ส่วนไพร่ก็มีพันธะต้องปฏิบัติทั้งต่อทาง
 ราชการและต่อมูลนาย โดยที่ความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวต้องอยู่ภายใต้การ

จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓, "ร่างทองตราถึงหัวเมือง
เรื่องชาหลวงรังวัดนาออกตราจองที่ดิน จ.ศ. ๑๑๗๓," หน้า ๓๘ - ๔๐.

ควบคุมของพระมหากษัตริย์ผู้ดำรงตำแหน่งมุนายสูงสุด และเป็นเจ้าของผืนดิน
ทั้งอาณาจักร^๑ ราษฎรทั้งปวงมีฐานะเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินที่อาศัยตั้งถิ่นฐาน และ
ทำกินอยู่ในขอบเขตเสมาขององค์พระมหากษัตริย์ และมุนายก็ได้รับสิทธิในการ
ควบคุมไพร่จากพระองค์^๒ กฎหมายจึงพยายามย้่าว่าเป็นหน้าที่ของอาณาจักร-
ราษฎรที่จะต้องรับราชการฉลองพระเดชพระคุณองค์พระมหากษัตริย์ ทัศนะ
ดังกล่าวปรากฏชัดเจนในพระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๒ ที่ประกาศใช้เมื่อ
พ.ศ. ๒๓๒๘ ซึ่งระบุว่า

ชนบทรรมนิยมบูรณาการราชปร เพลีสำหรับแผ่นดินสืบมาแต่ก่อน ฝ่ายสมณ
พราหมณาจารย์ไพร่ฟ้าปรชากรทั้งปวง แต่บัดนี้อยู่ในแวนแควนแผ่นดิน
ชาขอบเขตเสมาอาไศรยเป็นสุข แลตั้งถิ่นถานมาน เรือนอยู่ไคก็เพราะ
พระราชกฤษฎาเคชานุกาพ พระบารมีสมเเจพระมหากษัตริราชเจ้า
เสด็จฐานพิภพปกครองปองกันอรินราชชาติก ซึ่งจะมากกระทำวิบัติเบียดเบียน
ย่ำยีให้เป็นอันรายมิไคแล้ว ก็เป็นที่ดีติการตั้งมั่นวระพุทธศาสนาฝ่ายสมณา-
พราหมณาจารย์ไคบ่าเพ็ญสาสนพรหมจรรย ฝ่ายราษฎรก็ไคตั้งถานเรือนเป็นสุข
ไคสาangkการกุศล พระบวรพุทธศาสนาที่รุงเรือง เป็นที่เทพยมนุชโย
นมัสการบูชาสืบมาทั้งนี้ก็เพราะพระอุภินิหารเคชานุกาพไคแผอยู่ มีพระคุณ
แคล้วโลกยอนันตะจะนับมิไค ที่ไพร่ฟ้าปรชาชนทั้งปวงจะมีความสวามิภักดี
ตั้งใจทำราชการ เอาก่าตั้งเรียวแรงของตัวเป็นแดนแทนพระเคชพระคุณ
โดยสุจริตจึงจขอ...^๔

^๑กฎหมายตราสามดวง เลม ๓, "พระไอยการลักษณะเบคเสร์จ
มาตรา ๕๒," หน้า ๑๑๕.

^๒อักขรวิธานศัพท์ของหมอปรีคเล, หน้า ๔๗๒.

^๓กฎหมายตราสามดวง เลม ๔, "พระไอยการอาษาหลวง มาตรา ๑๖๓,"
หน้า ๗๖.

^๔กฎหมายตราสามดวง เลม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๒,"
หน้า ๒๓๗ - ๒๓๘.

กฎหมายฉบับนี้พยายามชี้ให้เห็นว่า ศาสนา บรรพชิต และราษฎร มีความร่มเย็น เป็นสุขก็เพราะพระบรมเชษฐาภาพ ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของประชาชนทั้งปวง จะต้องคอยแทนพระเดชพระคุณด้วยการรับราชการไม่ว่าจะเป็นมูลนาย หรือเป็นไพร่

มูลนายเป็นตัวกลางที่เชื่อมโยงระหว่างพระมหากษัตริย์กับไพร่ เป็นกลุ่มที่ได้รับสิทธิพิเศษ คือ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ไม่ถูกสักหรือเกณฑ์ราชการ ไม่ต้องเสียภาษีอากร^๑ และยังได้รับประโยชน์จากการควบคุมไพร่พล สังคมไทยให้ความสำคัญต่อมูลนายมาก พยายามปลูกฝังค่านิยมให้คนยกย่องความเป็นมูลนาย ทำให้รู้สึกวาทันทีที่เป็นไพร่นั้นคำตอย ต้องประสพความลำบากนานาประการ ส่วนมูลนายนั้นถือว่ามิใช่ผู้มีวาสนา ไม่ต้องทุกข์ยาก และไพร่จะได้ดีก็มีสุขหรือต้องทุกข์ยากก็ขึ้นอยู่กับมูลนายทั้งสิ้น วรรณคดีหลายฉบับพยายามสะท้อนทัศนคติดังกล่าวออกมา เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน บรรยายถึงภาพของไพร่กับมูลนายไว้ดังนี้

ขรวาสาชชาตินี้มันชั่วนัก
จะลี้ไปให้เขาสักเอ็งหรือหว่า
ขอมือค้ำแฉวระกำทุกเวลา
โพลกับบาแบกุกันจนบรรลัย
ตามูลนายรักมึงจะยั้งตัว
เอ็นดูตัวหาให้ทำการหนักไม
แมนจึ่งก็จะไซให้เจ็บใจ
เดื่อโยไมลากซุงสารพา...^๒

^๑ชัย เรื่องศิลป์, "สังคมไทยในศตวรรษที่ ๒๔," หน้า ๘๖.

^๒กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ (พระนคร: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๓๐.

แสดงให้เห็นว่ามูลนายมีอำนาจเหนือไพร่ของคนมาก และสังคมก็ยอมรับอำนาจของมูลนาย โคลงโลกนิติสอนให้ผู้ที่ป็นข้าราชการว่า ถ้าทำงานให้เป็นที่พอใจของนายแล้ว ยศศักดิ์ ทรัพย์สิน ภรรยา รวมทั้งข้าทาสบริวารก็จะตามมาเอง^๑ โดย "นาย" ซึ่งคงจะหมายถึงมูลนายระดับสูง หรือพระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ให้ เป็นการหลอหลอมให้ยอมรับอำนาจของมูลนายเหนือกว่าตัว กฎหมายก็รับรองอำนาจของมูลนาย กล่าวคือ การติดต่อกับไพร่ไม่ว่าในกรณีใด ๆ จะต้องผ่านการรับรู้ของมูลนาย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ การว่าจ้างไพร่ในสังกัดผู้อื่นไปทำงาน ต้องว่าจ้างผ่านมูลนาย^๒ นอกจากนี้มูลนายยังมีอำนาจลงโทษไพร่ของตน เช่น คุมซึ่งโดยใส่ชื่อคาโชทรวน^๓ และเขียนตีไค้ตามสมควร จะเห็นได้ว่ากฎหมายเองก็แสดงให้เห็นถึงอำนาจของมูลนายว่ามีเหนือไพร่

ไพร่มีพันธะต้องปฏิบัติต่อกษัตริย์ และต่อมูลนาย ผลผลิตที่ไพร่ได้มา ยังต้องถูกชักส่วนเป็นภาษีอากร อาชีพหลักของไพร่มักเป็นการเกษตร ซึ่งต้องอาศัยแรงงานมาทำงานในระยะเวลายาวนาน และยังคงขึ้นอยู่กับดินฟ้าอากาศ ค่าย ยามที่ไพร่ไปเข้าเคื่อนครอบครัวของไพร่คงจะต้องรับภาระในเรือกสวน ไร่นาแทน ภาพของคนชรา ผู้หญิง หรือแม่แก่เด็กทำงานตามไร่นา หรือนำผลผลิต

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร, ประชุมโคลงโลกนิติฉบับสมบูรณ์ (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๔), หน้า ๕๕.

^๒ เพราะถ้าแอบว่าจ้างมีหมูดนายรู้เห็น แล้วไพร่ที่ไปทำงานเกิดเสียชีวิตหรือหนีไป ผู้ว่าจ้างต้องโทษแทน แต่ตาเป็นการว่าจ้างโดยผ่านมูลนายแล้ว ผู้ว่าจ้างไม่ต้องชดใช้เลย ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, "พระไอยการลักษณะเบคเสจร มาตรา ๑๐๓ และมาตรา ๑๐๖," หน้า ๑๔๓ - ๑๔๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการลักษณะดึกฎา มาตรา ๓๕," หน้า ๑๘.

มาขายจึงเห็นได้ทั่วไป สุนทรภู่เคยบรรยายภาพสาวชาวไร่ไถนาในนิราศเมืองแกลง และในนิราศหลาย ๆ เรื่องของเขา เช่น ภาพชาวประมงที่บางปลาสร้อย ผู้หญิงที่ทำงานหนักถึงกระดานหาหอยตามชายเลน^๑ และภาพแม่ค้าพายเรือมาขายของที่ตลาดขวัญ นนทบุรี^๒ ดังนั้นถ้าเกิดภัยธรรมชาติอย่างฝนแล้ง หรือน้ำท่วม ทำให้เกิดข้าวยากมากแฉง เพราะทำนาไม่ได้ผล ชีวิตของไพร่คงจะทุกข์ยากมากขึ้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น จุดหมายเหตุโหรบันทึกว่า ใน จ.ศ. ๑๑๔๗ (พ.ศ. ๒๓๒๘) ข้าวแพงมาก ราคาเกวียนละ ๘๐ บาท^๓ การแก้ปัญหาข้าวแพงคงจะใช้ทั้งวิธีแจกจ่ายข้าวเพื่อบรรเทาความอดอยาก และส่งเสริมให้มูลนายทำนา^๔ ไพร่กับทาสคือกำลังสำคัญในการทำนาให้มูลนาย ผลผลิตที่ได้ไม่ต้องเสียอากร และไพร่คงจะได้รับผลผลิตตอบแทนบ้างเล็กน้อยตามแต่มูลนายจะให้ แต่ตามูลนายให้ไพร่เช่าที่ดินของตนทำกินแล้ว ผลผลิตที่ได้มาจะต้องถูกชักส่วนเป็นภาษีจากราชการ และเป็นค่าเช่าจากมูลนาย นอกจากนี้มูลนายยังมีโอกาสได้รับผลประโยชน์จากไพร่ในรูปของกำนัลด้วย

^๑ ชีวิตและงานของสุนทรภู่, "นิราศเมืองแกลง," หน้า ๘๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, "นิราศภูเขาทอง," หน้า ๑๔๘.

^๓ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, "จดหมายเหตุโหร" (พระนคร : องค์การการค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๒๐.

^๔ เช่นสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้บรรดาข้าราชการทำนาปรังเพื่อแก้ปัญหาข้าวแพงในปี ๒๓๑๑ คุชย เรื่องศิลปะ, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๖ - ๒๔๕๓ กานเศรษธุรกิจ, หน้า ๖ - ๗.

ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนสองฝ่ายซึ่งมิได้เป็นญาติกัน โดยที่ฝ่ายหนึ่งอยู่ในฐานะเหนือกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง กล่าวคือ มูลนายอยู่เหนือไพร่ ควบคุมดูแลและรับผิดชอบต่อการกระทำของไพร่ ไพร่ก็ต้องตอบแทนบุญคุณของมูลนายด้วยแรงงาน ผลผลิต ของกำนัล หรืออาจจะเป็นเงินทอง การเช่าเคื่อนรับราชการก็ถือเป็นการตอบแทนบุญคุณของมูลนายประการหนึ่ง ผลประโยชน์จากไพร่ เป็นรายได้หลักของมูลนาย เช่นเดียวกับค่าธรรมเนียมต่าง ๆ^๓ และส่วนลคที่ไ้ได้ในหน้าที่ซึ่งดำรงตำแหน่งอยู่ มิใช่เบี้ยหวัด ถ้ามีไพร่ขึ้นสังกัดมาก โอกาสจะได้รับผลประโยชน์ย่อมมีมากขึ้นด้วย ดังนั้นแม้ว่า

^๑ม.ร.ว.อภัย รัตพันธ์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์...,

หน้า ๑๗๖.

^๒เช่นไพร่เป็นโจร มูลนายต้องเอาชฐะตามจับตัวไปลงโทษ ฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, "พระไอยการักขันโจร มาตรา ๔,"

หน้า ๒๑๖ - ๒๑๗.

^๓หจข., ร. ๕ พศ. ๗/๑๓ หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงคหูล พระองค์เจ้าสวัสดิ์ เรื่องจกคชกรรมเนียมในกรมสัคดี แลกรมทหาร ลงวัน ๑ ฎ ๑ คำ ปีมแม เบญจศก จ.ศ. ๑๒๔๕.

^๔สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง," หน้า ๑๕๕.

^๕เบี้ยหวัดเป็นของที่พระราชทานแก่ข้าราชการทุกปี มีจำนวนไม่มากนัก และอาจขึ้นหรือลดได้ตามพระราชอัธยาศัย ฎ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔ - ๑๕๕.

กฎหมายจะระบุว่าไพร่หลวงต่างจากไพร่สม^๑ แต่ในทางปฏิบัติแล้วคงจะทำหน้าที่คล้าย ๆ กัน เนื่องจากการบริหารราชการ และการทำงานส่วนตัวมักจะปะปนกัน ทะเบียนเลขก็สับสน การสักระบายหมึกก็ทำนาน ๆ ครั้ง จึงทำให้ไพร่ปะปนกันไปหมด มุณายนี้อาจมีโอกาสเบียดบังเลขต่างหมู่มาเป็นของตน ในขณะที่เดียวกันก็มีเลขจรจัด ไม่มีสังกัดมุณายาเหี่ยวแอบแฝงตามเมืองต่าง ๆ ทั่วไป มุณายาที่ใช้ไพร่บางครั้งคงจะใช้งานโดยไม่สนใจว่าเป็นไพร่หลวง ไพร่สม หรือไพร่ส่วย

กฎหมายพยายามควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างมุณายากับไพร่ เช่น กำหนดให้มุณายาคูแ่ทุกซุ้ชของไพร่ อย่าให้ตองเคื่อครอน ห้ามใช้งานไพร่ดุจทาส^๒ และห้ามเบียดบังไพร่โดยเฉพาะหมู่ไพร่หลวง^๓ กฎหมายยังพยายามแยกงานราชการกับงานส่วนตัวออกจากกัน โดยย้าว่าไพร่หลวงนั้นมุณายาจะนำมาใช้งานส่วนตัวมิได้ แม้ไพร่หลวงที่ขายตัวเป็นทาสกฎหมายก็ห้ามมุณายาช่วยไ้ตัว แต่ให้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบเรื่องราว และขึ้นอยู่กับจะทรงมีพระบรมราช-

^๑ เช่น ห้ามใช้ไพร่หลวง รวมทั้งบุตรภรรยาของไพร่หลวงทำงานนอกเหนืองานราชการ ดู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเกล้ามาตรา ๔๘," หน้า ๑๕๐. ตลอดจนให้สิทธิพิเศษแก่ไพร่หลวง โดยมีตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งยกเว้นการเสียอากรค่าน้ำ อากรตลาด และอากรสมพิศร์แก่ไพร่หลวงภายในวงเงินที่ระบุไว้ในตราภูมิ ดู ทัษ เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ คำนศรษฎกิจ, หน้า ๒๔๘.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการขานฉแนก มาตรา ๑," หน้า ๖.

^๓ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาษาหลวง มาตรา ๔ และมาตรา ๔๑," หน้า ๘ และ ๔๒.

โครงการใช้จัดการ เช่นไร^๑ กฎหมายเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่ามุนายกับไพร่มีความสัมพันธ์ทั้งด้านราชการและส่วนตัวปะปนจนแยกไม่ออก พระมหากษัตริย์ซึ่งมีฐานะเป็นมุนายสูงสุดก็ไม่สามารถควบคุมได้เด็ดขาด ปัญหาระหว่างมุนายกับไพร่เป็นเรื่องกระทบกระทั่งที่อาจเกิดได้เสมอ แมว่ากฎหมายจะพยายามเข้ามามีส่วนร่วมพิจารณาข้อพิพาทระหว่างมุนายกับไพร่ แต่ขั้นตอนของกระบวนการยุติธรรมอันล้าช้า เช่น การถวายฎีกาของทำตามลำดับชั้นของมุนาย^๒ และมีคดีความค้างคั่งมาก จนต้องกำหนดให้เร่งพิจารณาตัดสินคดีของไพร่ให้เสร็จสิ้นภายในเวลา ๓ เดือน จะได้ไม่เสียราชการ^๓ ล้วนมีผลให้ปฏิกริยาของไพร่ที่มีปัญหากับมุนายออกมาในรูปอื่นอย่างหลบหนีจากมุนายไป เป็นต้น นับว่าสร้างปัญหาให้แก่สังคมไทยในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มากพอควร และทำให้ระบบไพร่ในสมัยดังกล่าวประสบปัญหาเรื่องควบคุมกำลังคน และค่านควบคุมกลไกการบริหารราชการไปพร้อมกัน

ปัญหาของระบบไพร่ในสมัยเริ่มตั้งกรุงรัตนโกสินทร์

ระบบไพร่ในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ประสบปัญหาหลายประการทางราชการไม่สามารถควบคุมมุนายหรือไพร่ได้อย่างจริงจัง กฎหมายที่ออกมาฆ่าเรื่องใดมากยิ่งแสดงว่าปัญหาค้างกล่าวเกิดขึ้นเสมอและทางราชการก็ไม่มีอำนาจ

^๑เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๑๓๘," หน้า ๘๙ - ๙๘.

^๒กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเกา มาตรา ๑๘," หน้า ๑๘ - ๑๙.

^๓กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการบานฉแนก มาตรา ๖," หน้า ๒๕ - ๒๖.

จะแก้ไขได้ ปัญหาที่ปรากฏในกฎหมายใดแก่ เรื่องมุลนายพยายามเบียดบังเลขไว้
ใช้ประโยชน์ส่วนตัว มุลนายกษีหรือชมเหงให้ไพร่เคื้อครอน กฎหมายตราสามดวง
ระบุถึงวิธีการของมุลนายในการกคชี่ชมเหงไพร่ว่ามีหลายวิธีด้วยกัน กล่าวคือ ใช้
งานไพร่เยี่ยงทาส แอบอ้างพระบรมราชโองการไปชมเหง เรียกเก็บทรัพย์สิน
เงินทองจากไพร่มาเป็นประโยชน์ส่วนตัว^๑ นำกำลังถืออาวุธไปกรรโชกเรียก
ทรัพย์สินจากไพร่^๒ เรียกเงินซ้ำจากไพร่ที่ไม่มาเข้าเดือนเพราะป่วย และจ้างคน
ทำราชการแทนแล้ว^๓ ไม่ยอมรับฟ้องคดีความของไพร่ที่มาร้องฎีกาว่าถูกกคชี่
ชมเหง^๔ และกรรโชกไพร่โดยเก็บผลผลิตทางการเกษตร หรือข้าวของจากไพร่
มาตามอำเภอใจ^๕ กฎหมายพยายามชี้ให้เห็นว่า ไพร่สามารถร้องเรียนขอความ
ยุติธรรมได้ในกรณีที่ถูกมุลนายกคชี่ชมเหงตน แต่ควยปัญหาขั้นตอนในการยื่นฎีกาก็มี
ค่าธรรมเนียมศาลที่ไพร่ต้องเสียก็^๖ ลวนไม่จูงใจให้ไพร่แก้ปัญหาควยการ

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา
๓ - ๔," หน้า ๗ - ๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๑๒," หน้า ๑๖.

^๓เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๔๔," หน้า ๖๔.

^๔เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาชาราช มาตรา ๕," หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

^๕เรื่องเดียวกัน, "พระไอยการอาชาหลวง มาตรา ๕๓," หน้า ๖๔-๖๕.

^๖ค่าธรรมเนียมคดีความธรรมดาในกรุงมีอัตราราว ๒ บาท ๒ สลึง
ถึง ๓ บาท ๒ สลึง ถ้าเป็นในหัวเมืองค่าธรรมเนียมจะเพิ่มขึ้น ๒ - ๔ เท่า
ส่วนคดีความรับสั่ง อัตราค่าธรรมเนียมจะสูงมากกว่านี้อีก ดู กฎหมายตราสามดวง
เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเกา มาตรา ๑๖," หน้า ๑๐ - ๑๗.

ฟ้องร้อง เมื่อประสบความลำบากหรือมูดยกคชั้หมเหง ไพรจะหาวิธีเลี้ยงทางอื่น วิธีการเลี้ยงของไพรมีดังนี้

๑. บวช การบวชไม่ว่าจะเป็นพระสงฆ์ สามเณร หรือแม่แต่พรหมณ์ จะได้รับการยกเว้นจากการสักหมายหมุและเกณฑ์ราชการ สักคินาของบรรพชิตจะสูงเท่าระดับของมูดยก การบวชทางพุทธศาสนายังเท่ากับ เป็นการช่วยให้พ้นความอศอยาก เพราะคณะสงฆ์มักจะได้รับกรจุนเจือทั้งจากประชาชนและจากทางราชการ เพราะมีเสกวัคศอยคุดแลปรนินิบัติอยู่ การบวชเพื่อเลี้ยงจากการ เป็นไพร เป็นปัญหาที่มีมานาน^๑ แต่พระสงฆ์มีวินัยหรือข้อบังคับเข้มงวดมากกว่าสามเณร ไพรคงจะนิยมบวช เณรจนทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องบัญญัติกฎพระสงฆ์ออกมาเป็นกฎหมาย ระบุให้พระราชาคณะกับพระเถระร่วมกับญาติโยมจัดการอุปสมบทสามเณรที่มีอายุพอควร เป็นพระสงฆ์ เพื่อจะได้ศึกษาพระปริยัติธรรม และห้ามศึกษาเรื่องไสยศาสตร์ต่าง ๆ^๒ การบวชจะต้องแจ้งชื่อตัว ชื่อบิดา มารดา

^๑รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ แรงงานชาคแคลน จนมีการสอบความรู้พระสงฆ์ พวกที่สอบไม่ได้เพราะบวชเพื่อหาความสบาย เลี้ยงการเกณฑ์ราชการ จะถูกบังคับให้สึกกลับเป็นไพรตามเคิม คู The Ship of Sulaiman, trans. John O'Kane, p. 120.

^๒ปรากฏวาราว พ.ศ. ๒๓๒๖ มีสามเณรบางรูปคิคกกฎ โดยแอบซ่อนอยู่ในพระราชฐานคักทำร้ายพระมหากษัตริย์ เรียกวากกฎเณรใหญ่ เป็นความวุ่นวายครั้งแรกภายหลังการสถาปนากรุงเทพฯ ในปี ๒๓๒๕ คู กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "กฎพระสงฆ์ ขอ ๒ - ๓," หน้า ๑๗๕ และ ๑๗๘ - ๑๗๙. แต่พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เรียกกฎครั้งนี้ว่า กบฏบัณฑิต และกล่าวว่า ฝ่ายกบฏคักทำร้ายกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มีการจับกุมข้าราชการในวังหลายคนในฐานะ เป็นผู้รู้เห็นในการกบฏ คู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๖๘ - ๗๑.

ญาติผู้ใหญ่ ตลอดจนญาติอำนาโคโดยละเอียด เมื่อบวชแล้วก็ยังอยู่ภายใต้การดูแล
 ของเจ้าอาวาสกับพระราชาคณะ ซึ่งรับผิดชอบการจัดทำบัญชีทางวารจนวนลู่กวัด
 ยื่นต่อสังฆการีธรรมการ เพื่อนำขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ^๑ เป็นหลักฐาน
 ป้องกันผู้แปลกปลอมมาอาศัยอยูตามวัด อย่างไรก็ตามก็ตีบรรพชิตในสมัยดังกล่าวบางรูป
 ก็คงจะมีได้บวชเพื่อศึกษาพระธรรมวินัย เพราะมีพฤติกรรมเสื่อมเสียหลายอย่าง
 เช่น เสพยสุรา เล่นการพนัน แอบฉันท กัดตอาหารในยามวิกาล มีความประพฤติ
 เสื่อมเสียเรื่องชู้สาว ไม่สำรวมกิริยวาจา ตลอดจนการวิวาทตีรันฟันแทงกัน^๒
 จึงมีกฎหมายกำหนดโทษพระสงฆ์ประพฤติตนนอกกรอบนิตยพระวินัย ให้ถูกสึกมา
 เป็นไพร่หลวงใช้งานหนัก^๓ แสดงว่ายังมีไพร่ที่ตองการหลบเลี่ยงความลำบาก
 หรือเลี่ยงการเกณฑ์ราชการมาบวช และทางราชการก็พยายามกวัดขันจับพระสงฆ์
 สามเณรที่ไม่รักษาพระวินัยสึกกลับมาเป็นไพร่ตามเดิม

๒. การขายตัวเป็นทาส ทาสไม่ต้องมาเข้าเคียน จะเกณฑ์มาใส่
 เจาะขามศึกสงคราม จึงมีเลิกที่มีได้เป็นทาสมาอ้างตัวเป็นทาส หรือลักเป็นทาส
 สมยอม^๔ งานหลักของทาสคือรับใช้นายเงิน ไพร่ที่ขายตัวเป็นทาสต้องรับภาระทั้ง

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "กฎพระสงฆ์ ข้อ ๔," หน้า ๑๘๕.

^๒เรื่องเดียวกัน, "กฎพระสงฆ์ ข้อ ๑๐," หน้า ๒๒๔ - ๒๒๖.

^๓เรื่องเดียวกัน.

^๔กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๗,"

สองค่าน^๑ แต่ถาเป็นลูกหมูที่ยังไม่ได้สั๊กหมายหมูแล้วถูกบิคา มารคาขายเป็นทาส คงจะไม่ถูกเรียกมาเข้าเคื่อน แมวภาจะจะหนักแต่ไพร่ในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ก็มีจำนวนไม่น้อยที่ขายตัวเป็นทาส สาเหตุสำคัญน่าจะมาจากความอดอยาก และปัญหาทางเศรษฐกิจ เช่น ข้าวยากหมากแพง หรือเกิดโรคระบาด สงครามบ่อยครั้งยอมทำให้ไพร่สูญเสียทรัพย์สิน ไม่มีเวลาทำกิน จำเป็นต้องไปกู้หนี้ยืมสินมาดำรงชีวิต การเป็นทาสก็เหมือนกับการกู้หนี้ยืมสินอย่างหนึ่งเช่นกัน ทาสถูกคอกสามารถทำมาหากินและส่งคอกเบี้ยให้นายเงินทุกปี จะเห็นได้ว่าปัญหาที่ทำให้ไพร่มาเป็นทาสอาจจะไม่ได้อาจมาจากความต้องการเลี้ยงการเกณฑ์ราชการ หรือหนีการกักขังข่มเหงของมูลนายโดยตรง แต่การที่ไพร่โดยเฉพาะลูกหมูมาเป็นทาส มีผลให้ไพร่ซึ่งตามปกติมีจำนวนไม่ค้อยพอใช้ราชการอยู่แล้ว ยิ่งคงลดจำนวนลงไปอีก กฎหมายพยายามแก้ปัญหาด้วยการผ่อนภาระของไพร่ โดยเฉพาะไพร่หลวง ให้เบาบางลง เริ่มจากลดเวลาเกณฑ์ราชการเหลือปีละ ๔ เดือน ห้ามมูลนายใช้งานไพร่หลวงนอกเหนือจากงานราชการ เวลาไพร่ไปราชการหัวเมือง หรือไปสงคราม ถ้าภรรยาของไพร่ทุกชั๊กกให้แจ่งแก่มูลนายเพื่อกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ^๒ และคงจะมีการช่วยเหลือตามสมควร การแก้ปัญหาค่าง ๆ นี้อาจจะไม่ได้ผลเท่าใดนัก เพราะในที่สุดพระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๔ ที่ประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๓๓๑ ก็ห้ามซื้อขายไพร่ทั้งปวง รวมทั้งลูกหมูของไพร่ ไม่ว่าจะเป็

^๑ เช่น ไปร่หลวงทุกชั๊กกต้องเข้าเคื่อน ๔ เดือน รับให้นายเงิน ๔ เคื่อน รวมปีละ ๔ เคื่อน.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการลักษณะฉัวเบ็ย
มาตรา ๖๓," หน้า ๒๔๐.

ไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วย ไปเป็นทาส^๑ เป็นความพยายามสะกดกันมิให้ไพร่มาเป็นทาส ส่วนพวกที่เคยเป็นทาสมาก่อนหน้านี้ก็ให้ทำบัญชี เพื่อจัดการไถ่ตัวโดยพระราชทรัพย์ของหลวง^๒ แต่ก็คงจะไม่ได้ยลสักเท่าใดนัก เพราะพระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๔ ประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ สะท้อนภาพของการลอลวงคนไปขายเป็นทาสว่ามีเสมอ^๓ บัญหาไพร่ขายตัวเป็นทาส หรือถูกขายเป็นทาสยังคงมีอยู่ต่อมา

๓. การลอบย้ายสังกัด เป็นการเลี่ยงจากกรมกองงานหนัก มาขึ้นสังกัดกรมกองราชการเบา หรือมาขึ้นสังกัดกับมูลนายที่มีความเมตตากับไพร่มากกว่า มูลนายเดิม เช่น พยายามย้ายจากไพร่หลวงจ่ายเดือนไปเป็นไพร่หลวงส่วย หรือจากไพร่หลวงไปเป็นไพร่สม ทำให้มีการเบียดบังไพร่ต่างหมู่มาขึ้นสังกัดตน และเกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวงเวลาสักเลก หรือชำระทะเบียนแลกด้วยการติดสินบนเจ้าพนักงานที่เกี่ยวข้อง บางครั้งการลอบย้ายสังกัดก็เพื่อไปอยู่กับมูลนายที่มีอำนาจทางการเมือง หรืออำนาจทางเศรษฐกิจ เช่น ไปเป็นเลิกขึ้นต่อกรมชั่วคราว กฎหมายพยายามแก้ปัญหาดังกล่าวโดยออกกฎหมายเกณฑ์ในการสักเลกว่า

^๑กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๔,"

หน้า ๒๖๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๒.

^๓เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๑๔,"

หน้า ๒๖๔ - ๒๖๕.

...ถ้าผู้ใดจะเอาลูกมาสักเป็นมหาคเล็ก, ซอเฝ้า และปณฺฑิตเจ้า,
 ทวงกรม, ในนายกองสักโล่เลี้ยงตัวเล็ก, พ่อแม่เล่นนั้น, ใหญ่ว่าเป็นหมู่โค
 กรมโต, บ่าวไพร่ของผู้นั้น, ถ้าไม่เป็นผู้ไพร่หลวง, สมกำลังของผู้นั้นแล้ว,
 จึงให้เรียกเอาทานบนพ่อแม่ตัวเล็ก, แลผู้นำสักไว้มั่นคงก่อน, จึงให้สัก
 ตามกฎแต่ก่อน^๑

แต่การสักเล่นนั้นเกิดขึ้นเนืองๆแล้วรัชกาลละครั้ง, การโยกย้ายสังกัดจึงอาจจะ
 เกิดได้เสมอ, และกลายเป็นกรณีพิพาทระหว่างมูลนายได้, อย่างกรณีนี้ซึ่งอ้างว่า
 หลายทางมีชื่อไพร่คนเดียวกันปรากฏอยู่, จนต้องหากฎเกณฑ์ในการตัดสิน, ปกติ
 จะให้แก่มูลนายฝ่ายที่มีหลักฐานมายืนยันได้หนักแน่นกว่า, แต่ถ้าเป็นกรณีที่ต่างก็มี
 หลักฐานสนับสนุนมากพอๆ, จะตัดสินยกให้แก่มูลนายที่ขึ้นสังกัดกรมกองราชการ
 หนัก^๒, และถ้าเป็นคดีเบียดบังหมู่ไพร่หลวงแล้วถือเป็นเรื่องสำคัญที่พระมหากษัตริย์
 จะพิจารณาควยพระองค์เอง, อย่างไม่รู้คดีกรณีพิพาทเกี่ยวกับไพร่โยกย้ายหมู่หรือ
 โอนสังกัดยังคงมีอยู่ในรัชกาลต่อๆ มา

๔. การเกี่ยงหรือเลี้ยงงาน, ไพร่ที่มาเข้าเคื่อนและประสมความ
 ลำบาก, บางครั้งก็หาทางผ่อนภาระด้วยการพยายามทำงานเบา, เกี่ยงให้คนอื่น
 ทำงานหนักแทน, หรือทำงานช้าๆ, เลี้ยงงานบ้าง, ทำให้งานการต่าง ๆ ต้อง
 ล่าช้าไป, ภาพของไพร่ที่ถูกเกณฑ์มาทำงานหนัก, มีมูลนายคอยบังคับบัญชาอย่าง
 เข้มงวด, จนไพร่ต้องหาทางเลี้ยงงานมีปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน
 ตอนที่มีการเกณฑ์ไพร่ไปปักสร้างคอกเพื่อตอนควาย, กวีพรรณนาไว้ดังนี้

^๑ เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรการ ๕๑," หน้า ๒๗๑.

^๒ ฎรายละเอียดใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, "พระไอยการ
 บานฉแนก มาตรการ ๑," หน้า ๑ - ๗.

ผู้ตรวจกวัดขันรันโบยตี
 คนละทีสองทียกมือไหว
 ถู้งจะ เบื่อเหลือทนก็จวนใจ
 นำตาไหลหลีกหลมกระทบกัน
 ฝนตกหาใหญ่ดั่งในคอง
 เคนหลงลุมกลึงอยู่ตัวสัน
 บางซุกซอน เขาไปนอนในไพรวัน
 จวนสายัณเหตุยกงานสำราญใจ
 บ้างเก็บผักหักพินบางยื่นเยียว
 บ้างก็เที่ยวคนควาหาเบ็ดโก
 บ้างหุงชวานอนหลับกับเตาไฟ
 บางเหงื่อไหลเต็มอกลงนอนกรน^๑

การที่ไพร่เลี้ยงงาน ฉ่อยงาน ซากความกระตือรือร้น น่าจะเป็นเพราะการ
 ทำงานจะได้มากหรือน้อยไม่มีความสำคัญ ระยะเวลาการเข้าเคื่อนยังคงเดิม
 ถ้าทำงานเสร็จเร็วก็ต้องทำงานใหม่อีกยกออกไป เท่ากับต้องทำงานมากขึ้น
 เพิ่มภาระให้ตัวเองขึ้นอีก กฎหมายไม่มีข้อห้ามเรื่องเลี้ยงหรือเกีย่งงาน วิธีนี้
 จึงน่าจะเป็นวิธีที่เลิกทั่วไปใ้ปฏิบัติ เพื่อผ่อนภาระของตน และวิธีนี้ยังเสี่ยง
 น้อยกว่าการขายตัวเป็นทาส หรือการโอนสังกัดอีกด้วย

๕. การหลบหนีจากมูลนาย อาจจะเป็นการหลบซ่อนตามบ้านของ
 ผู้อื่น เที่ยวแอบแฝงตามหัวเมืองโดยพึ่งพาอาศัยผู้รักษาราชการ เมืองกับกรมการ
 ตลอดจนหลบหลีกเดินทางขึ้นดอง เพื่อทำการค้าหรือทำมาหากินส่วนตัว^๒ ไพร่คงจะ

^๑ กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน, หน้า ๒๔.

^๒ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดแก้ไขใหม่ มาตรา ๑๒,"

หลบหนีจากมุลนายอยู่เสมอ จนกฎหมายจำเป็นต้องอนุญาตให้มุลนายขอตั้งจำหน่าย
 เลกหนีได้ บางครั้งเลกจะหลบหนีไปซ่อนตามป่าดง อพยพรอบครัวไปตั้งถิ่นฐาน
 ท่ามาหากินในที่ใหม่ เพราะถ้าหิ้งครอบครัวไว้ มุลนายคงจะจับกุมไปสอบสวน
 เพื่อติดตามตัวเลกที่หนี การหลบหนีจากมุลนายทำให้เกิดเลกจรจัดไม่มีสังกัดมุลนาย
 หรือคนข้อมือชาวขึ้น เลกจรจัดบางทีก็ไปซ่องสุมกำลังและอาวุธดักปล้นชิงทรัพย์สิน
 ของผู้อื่น การหลบหนีจึงสร้างความกระทบกระเทือนให้ระบบไพร่มากเพราะทำให้
 จำนวนเลกลดลงโดยยากแก่การติดตามสืบหา มีผลให้การควบคุมกำลังคนขาด
 ประสิทธิภาพ การบริหารราชการติดขัด และเลกก็แยกย้ายกระจัดกระจายไปตาม
 พื้นที่อันกว้างขวางของราชอาณาจักร เป็นการสูญเสียกำลังคนอย่างแท้จริง
 เพราะการเลี้ยงวิธีอื่นนั้นตัวเลกยังคงอยู่ในระบบไพร่ โอกาสจะแก้ไขหรือกวาดล้าง
 ให้ระบบไพร่รัดกุมขึ้นมีมากกว่า ส่วนการหลบหนีจากมุลนายนั้นเหมือนกับเลก
 พยายามจะออกไปจากระบบไพร่ ความกว้างขวางของพื้นที่ทำให้ยากแก่การยับยั้ง
 และติดตาม แม้ว่าวิธีนี้จะเลี้ยงอันตรายมากและลำบาก เนื่องจากการเดินทาง
 ทูรกันดาร ต้องหลบซ่อนตามป่าดง เสี่ยงกับโรคภัยและอันตรายจากสัตว์ป่า แต่ก็เป็น
 เป็นวิธีการหลบเลี้ยงที่ได้ผลมากที่สุด และมีผู้ใช้วิธีนี้แก้ปัญหาเป็นจำนวนไม่น้อย

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า การหลบหนีจากมุลนายเป็นปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อ
 กระเทือนต่อระบบไพร่มาก ทางราชการพยายามแก้ปัญหาด้วยการปูนบำเหน็จ
 รางวัลแก่มุลนายที่สามารถเกลี้ยกล่อมเลกจรจัดมาสังกัดหมายหมู่ได้ และตัวเลก
 ที่ได้มาใหม่นี้จึงจะจัดให้รับราชการหรือเลี้ยงส่วยในอัตราต่ำกว่าปกติ ดังปรากฏ

จิตร ภูมิศักดิ์ ตีความหมายคำว่า "เกลี้ยกล่อม" ว่าเป็นการชักชวน
 หรืออาจใช้กำลังกวาดต้อน ดู จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยามไทย,
ลาว และขอม..., หน้า ๔๓๖ และ ๕๑๘.

ในพระราชกำหนดเก่า มาตรา ๔๔ ว่า "...ไพร่หมู่ตะพุ่นนั้น ถ้ามิได้เกี่ยวหญ้าให้
ข้างต้องเสียค่าหญ้า สกรรเกาบาท เกดี้ยกล่อมคนละหกบาท เลวทาสคนละตำลึง
สองสลึง..."^๑ แสดงให้เห็นว่าทางราชการมีนโยบายผ่อนปรนกับเลขที่หนีไป แล้ว
กลับมามากกว่าจะลงโทษ

๒. การกบฏ วิธีนี้จะเป็นหนทางสุดท้ายที่ไพร่ใช้แก้ปัญหาเมื่อประสบ
ความทุกข์ยาก การกบฏมิได้เกิดขึ้นบ่อย - จะมีก็ต่อเมื่อความทุกข์ยากของไพร่ทวี
ความรุนแรงขึ้นจนไม่อาจทนต่อไปได้ หรือเมื่อมีผู้นำการกบฏมาให้ความหวังใหม่
วิธีการดังกล่าวเห็นได้ชัดในสมัยอยุธยา เช่น กรณีกบฏญวณพิเชียร กบฏธรรมเถียร
และ กบฏบุญกว้าง แยกกบฏไพร่สมัยรัตนโกสินทร์มักเกิดขึ้นในหมู่คนต่างเชื้อชาติ เช่น
ชา ซึ่งมิเคยอยู่ในระบบไพร่มาก่อน แต่ถูกนับเนื่องเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบนี้
ภายหลัง สมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มีกบฏลักษณะนี้ครั้งหนึ่ง คือ กบฏเชียงแก้ว
พ.ศ. ๒๓๓๔ สาเหตุของกบฏดังกล่าวสืบเนื่องมาจากคราวที่สมเด็จพระเจ้ากรุง-
ธนบุรียกทัพไปตีนครจำปาศักดิ์ได้ใน พ.ศ. ๒๓๒๐ แล้วตั้งเมืองอัตปือขึ้น และให้
พวกชาแถบนั้นส่งส่วยทองคำปีละ ๒ ชั่ง^๒ นับจาก พ.ศ. ๒๓๒๔ เป็นต้นมา ก็มีการ
ชักชวน กวาดต้อน และรวบรวมพวกชาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาเพิ่มให้หัวเมืองภาค
อีสาน และอัตราของส่วยทองคำก็เพิ่มเป็นปีละ ๕ ชั่ง^๓ ปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๓๓๔

ศูนย์วิทยพัชการ

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดเก่า มาตรา ๔๔,"

หน้า ๑๓๔.

๒ จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย, ลาว และขอม...,

หน้า ๕๑๗.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

ก็เกิดการกบฏขึ้นในหมู่พวกข้าแถบนี้ นำโดยเชียงแก้ว ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ตำบลเขาโอง ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ มีคนเลื่อมใสมาก ส่องสมุญคนเป็นกบฏยกมาล้อมเมืองจำปาศักดิ์ และตีได้ ฝ่ายไทยต้องส่งกำลังจากอุบลและยโสธรไปปราบ จึงจับตัวเชียงแก้วได้ และฆ่าเสีย^๒ แม้ว่าสาเหตุของกบฏเชียงแก้วจะไม่มีปรากฏชัดเจนในพงศาวดาร แต่น่าจะเป็นผลจากการเกลี้ยกล่อมเล็กตั้งเป็นเมือง ทำให้พวกข้าถูกนับเนื่องเข้ามาในระบบไพร่ และเมื่อมีปัญหา กับมูลนาย หรือ ประสบความทุกข์ยาก ประกอบกับความศรัทธาในตัวผู้นำคนใหม่ ก็ทำให้เกิดการกบฏขึ้นมา ในสมัยหลัง ๆ ก็มีการกบฏทำนองนี้เกิดขึ้นอีกหลายครั้ง

* ปัญหาสำคัญของสังคมไทยสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงอยู่ที่กำลังคน ระบบไพร่ยังคงใช้ปฏิบัติต่อมา มีความพยายามจะวางกฎเกณฑ์ให้ระบบนี้รัดกุมขึ้น มีประสิทธิภาพมากขึ้น ปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวง แต่ระบบไพร่ยังคงประสบปัญหานานาประการ ทำให้เห็นว่าการควบคุมกำลังคน และการบริหารราชการ ยังไม่ไคล่ล จจำเป็นต้องมีการแก้ไขปรับปรุงระบบไพร่ตามความเหมาะสมแก่สถานการณ์ เพื่อเสถียรภาพของอาณาจักรต่อไป

ศูนย์วิทยพัทยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๓), หน้า ๔๓๘ - ๔๓๙.

^๒เรื่องเดียวกัน.